

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки
Кафедра національної безпеки та політології

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра
на тему: **«Російське православ'я: загрози і виклики для національної
безпеки України»**

Виконав студент II курсу групи МНБ-21
спеціальності 256 Національна безпека
(за окремими сферами забезпечення і
видами діяльності)

Мулик Роман Юрійович

Керівник – доктор юридичних наук,
професор, академік АН ВШ України

Романов Микола Степанович

Рецензент – кандидат юридичних наук,
доцент

Ірха Юрій Богданович

Острог, 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РЕЛІГІЙНОЇ БЕЗПЕКИ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	9
1.1. Релігійна безпека як інтегральний компонент національної безпеки України.....	9
1.2. Структурні особливості та ключові тенденції конфесійно- церковного середовища України.....	18
РОЗДІЛ II. ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ РЕЛІГІЙНОЇ СФЕРИ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	33
2.1. Механізми державного управління релігійною безпекою як складової частини національної безпеки.....	33
2.2. Політика щодо діяльності УПЦ у контексті національної безпеки.....	48
2.3. Нормативно-правове регулювання діяльності УПЦ: оцінка ефективності законодавчих заходів в умовах воєнного стану.....	53
РОЗДІЛ III. ВИКЛИКИ ТА ЗАГРОЗИ РЕЛІГІЙНОЇ СФЕРИ ДЛЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	63
3.1. Механізми використання Російською Федерацією УПЦ як інструменту підривної діяльності та дестабілізації України.....	63
3.2. Обмеження свободи совісті й релігії на тимчасово окупованих територіях України.....	68
3.3. Рекомендації щодо посилення релігійної безпеки України та протидії деструктивному впливу УПЦ	73
ВИСНОВКИ.....	79
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	82

ВСТУП

Постановка проблеми дослідження. Сучасний безпековий простір України формується в умовах повномасштабної збройної агресії з боку РФ, що охоплює військовий, економічний, гуманітарний виміри й релігійний. Релігійна сфера перетворилася на одне з полів гібридної боротьби, де духовні інституції використовуються як інструмент впливу, мобілізації і маніпуляції. Особливу загрозу становить російське православ'я, насамперед Московський патріархат, який протягом тривалого часу здійснював системну діяльність на території України, прикриваючись релігійною риторикою, але фактично діючи як елемент політичної ідеології «русского міра».

Актуальність проблеми зумовлена тим, що структура, яка позиціонує себе як релігійна, насправді бере участь у реалізації зовнішньополітичних інтересів агресора, підриваючи основи державної цілісності, впливаючи на суспільну свідомість та сприяючи збереженню проросійського ідеологічного простору в Україні. У період повномасштабної війни постає необхідність переосмислення ролі релігійних інституцій у забезпеченні національної безпеки, виявлення каналів впливу, визначення ефективних форм державного реагування та вироблення стратегії очищення публічного простору від деструктивних релігійних елементів.

Отже, комплексність і системність впливу російського православ'я на безпекову ситуацію в Україні зумовлює потребу в поглибленому вивченні його інституційної присутності, змісту релігійної риторики, форм політичної взаємодії та наслідків для внутрішньої стабільності держави. Постановка окреслених дослідницьких питань є невідкладною й вимагає ґрунтовного аналізу в межах сучасної наукової парадигми.

Характеристика стану дослідження проблеми. Попри інтенсивну наукову увагу до теми релігійної безпеки, дослідження, присвячені впливу російського православ'я на внутрішню стабільність та безпекові інтереси України, залишаються фрагментарними й нерівномірними за глибиною

аналізу. Вітчизняні автори, зокрема А. Колодний, Л. Филипович [30; 31], С. Здіорук [21-24], В. Єленський [8], О. Саган [59-61] та інші, розглядають проблематику духовного впливу РПЦ крізь призму ідеологічної експансії, інструменталізації релігії в гібридній війні, питань автокефалії та церковної ідентичності. Однак більшість цих праць схильні до описового характеру без виокремлення системних механізмів загроз, їхньої еволюції й специфіки впливу на інститути національної безпеки.

Найбільш концептуально наближеною до безпекової тематики є стаття О. Сагана «Православ'я України і національна безпека» [60]. В статті порушується питання про конфліктогенний потенціал внутрішньоцерковних процесів. Водночас, праця зосереджується переважно на трансформаціях у церковному середовищі, не розкриваючи повною мірою координацію релігійної політики РПЦ із зовнішньополітичними інтересами РФ. Подібна проблема спостерігається і в роботі А. та М. Міщуків, які фіксують факт деструктивної діяльності УПЦ [43], однак не заглиблюються у механізми легітимації російського впливу через релігійні канали.

Низка авторів – Є. Харьковщенко, Є. Пілецький, Ю. Скоклюк [78] – аналізують релігійну віру як чинник безпеки у контексті війни, однак дослідження часто не диференціюють між традиційним релігійним життям та цілеспрямованою ідеологічною обробкою, що ведеться через інститути РПЦ. Натомість О. Солдатов у роботі «Російська православна церква державної безпеки» [69] вдається до більш системного підходу, трактуючи РПЦ як інструмент державної влади РФ у сфері внутрішньої та зовнішньої політики. Втім, зазначена праця фокусується на загальноросійському контексті і не враховує специфіку українських регіональних реалій.

Зусилля О. Лисенка та О. Марущенка [39] щодо окреслення православної церкви як складника гібридної агресії РФ становлять важливий крок до інтеграції релігієзнавчих і безпекових підходів. Проте і в цьому випадку відсутній емпіричний аналіз впливу релігійної риторики на локальні

громади, зокрема у прикордонних або тимчасово окупованих регіонах, що особливо вразливі до духовної пропаганди.

Окремої уваги заслуговують напрацювання Інституту філософії НАН України, Центру Разумкова та Державної служби з етнополітики та свободи совісті, які містять цінний емпіричний матеріал, однак, як правило, не пропонують глибокої міждисциплінарної інтерпретації.

Незважаючи на наявність концептуальних праць про «русский мир» як інструмент духовної експансії (зокрема, в роботах М. Черенкова [80]), питання координації РПЦ з політичними та розвідувальними структурами Росії на території України залишається недостатньо опрацьованим. Крім того, сучасні дослідження майже не торкаються теми легітимації колабораціонізму під релігійними гаслами, маніпуляції поняттями «канонічності» та використання храмів як структур безпекового прикриття.

Таким чином, незважаючи на наявність численних публікацій, дослідження релігійної безпеки України в контексті загроз з боку російського православ'я поки що не утворює цілісної наукової картини. Особливо бракує критичних робіт, які б комплексно поєднували аналіз релігійної ідеології, безпекових стратегій та інформаційно-психологічних операцій. Актуальним залишається завдання системного осмислення РПЦ як структурованого суб'єкта впливу, що функціонує в межах гібридної війни проти України, використовуючи духовну риторику для дестабілізації та ідеологічного впливу.

Метою роботи є проаналізувати вплив російського православ'я на національну безпеку України та окреслити загрози, що виникають у релігійній сфері в умовах війни.

Визначена мета дослідження зумовлює постановку і вирішення наступних **дослідницьких завдань**:

- проаналізувати теоретичні засади релігійної безпеки в контексті національної безпеки України;

- дослідити державне регулювання релігійної сфери в контексті національної безпеки України;
- виділити виклики та загрози релігійної сфери для національної безпеки України;
- сформулювати рекомендації щодо посилення релігійної безпеки України та протидії деструктивному впливу УПЦ.

Об'єкт дослідження – релігійна сфера України в контексті національної безпеки.

Предмет дослідження – вплив російського православ'я на релігійну безпеку України та форми його деструктивної присутності в суспільному, політичному й інформаційному просторі.

Джерельна база дослідження має комплексний характер і охоплює кілька змістових груп, кожна з яких відображає окремий аспект проблематики релігійної безпеки в контексті загроз з боку російського православ'я.

Висунута **теза** – російське православ'я, представлене через діяльність Української православної церкви Московського патріархату, становить загрозу для національної безпеки України, оскільки сприяє поширенню ідеології «русского міра», підриває національну ідентичність та використовується як інструмент гібридної війни.

Першу групу становлять нормативно-правові акти національного та міжнародного рівня: Конституція України, Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, рішення РНБО, укази Президента, документи Міністерства культури тощо. Вони формують законодавчий каркас, що регламентує діяльність релігійних організацій і окреслює межі державного втручання у релігійну сферу.

Другу групу складають офіційні повідомлення та заяви релігійних організацій, зокрема синодальні звернення УПЦ, звернення вірян, повідомлення ПЦУ та Вселенського патріархату.

Третю групу становлять аналітичні матеріали, соціологічні звіти та статистичні дані, зокрема дослідження Центру Разумкова, ДЕСС, інформація про переходи парафій з УПЦ до ПЦУ, звіти про кількість релігійних організацій. Вони забезпечують емпіричну основу для оцінки масштабів трансформацій у релігійному середовищі.

Четверту групу формують публікації ЗМІ та онлайн-платформ, що висвітлюють актуальні події, пов'язані з наданням томосу, публічною діяльністю ПЦУ, та реакцією держави на загрози з боку проросійських релігійних структур.

Для досягнення цілей дослідження буде застосовано такі **методи дослідження, як** аналіз літератури, що використовувався для ознайомлення з науковими підходами до поняття релігійної безпеки та вивчення позицій щодо впливу російського православ'я на суспільство. Методи опису та теоретичного узагальнення допомогли структурувати факти та сформулювати висновки щодо ключових тенденцій у релігійному середовищі України. Діалектичний метод використовувався для виявлення суперечностей у діяльності релігійних структур, пов'язаних із Московським патріархатом, та їх впливу на національну безпеку. Структурний метод застосований для аналізу внутрішньої організації церков, їх юрисдикційних особливостей і трансформаційних процесів. Формально-логічний метод дозволив побудувати послідовну аргументацію та дотриматися чіткості викладу. Метод системного аналізу допоміг розглянути вплив російського православ'я як складову ширшого комплексу загроз для безпеки держави.

Структура й обсяг дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що сукупно охоплюють вісім підрозділів, висновків, переліку використаних джерел.

У розділі 1 «Теоретичні засади релігійної безпеки в контексті національної безпеки України» розкрито сутність поняття релігійної безпеки та її місце у системі національної безпеки (підрозділ 1.1.), охарактеризовано конфесійну структуру України, проаналізовано її динаміку в умовах війни,

трансформації впливу Православної Церкви України та кризи УПЦ, міжнародну суб'єктність українського православ'я (підрозділ 1.2.).

У розділі 2 «Державне регулювання релігійної сфери в контексті національної безпеки України» досліджено адміністративні механізми управління у сфері релігійної безпеки (підрозділ 2.1.), проаналізовано підходи державної політики щодо діяльності УПЦ в умовах гібридної агресії (підрозділ 2.2.), надано оцінку ефективності нормативно-правових рішень щодо регулювання релігійної сфери у період воєнного стану (підрозділ 2.3.).

У розділі 3 «Виклики та загрози релігійної сфери для національної безпеки України» виявлено способи використання УПЦ як інструменту дестабілізації та релігійного впливу з боку Російської Федерації (підрозділ 3.1.), охарактеризовано порушення свободи совісті й релігії на тимчасово окупованих територіях (підрозділ 3.2.), сформульовано рекомендації щодо зміцнення релігійної безпеки та протидії деструктивному впливу структур, пов'язаних із Московським патріархатом (підрозділ 3.3.).

Загальний обсяг роботи – 94 сторінок, з них основної частини – 80 сторінок. Перелік використаних джерел складає 97 найменувань.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РЕЛІГІЙНОЇ БЕЗПЕКИ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

1.1. Релігійна безпека як інтегральний компонент національної безпеки України

Починаючи з 2014 року, в експертному середовищі активізувалося обговорення необхідності захисту духовно-релігійного простору України від зовнішнього тиску, насильницького впливу, маніпуляцій, руйнування культурної ідентичності та нав'язування чужих смислових парадигм, що загрожують цілісності українського суспільства. Подібні форми впливу з боку недружніх держав, іноземних організацій та підконтрольних їм осередків мають на меті послаблення внутрішнього потенціалу спротиву українського духовного світу та підрив його стійкості до зовнішніх ідеологічних проникнень.

Поширене у науковому та громадському дискурсі тлумачення релігійної безпеки як стану відсутності загроз для будь-яких суб'єктів релігійного життя [31, с. 67], досі не оформлено у вигляді цілісної теоретичної моделі та не закріплено у правовому полі на рівні спеціального законодавства. Ідея забезпечення стабільного релігійного середовища тривалий час не була представлена у стратегіях національної безпеки, не враховувалася у межах соціального прогнозування й державного планування.

Категорія релігійної безпеки органічно пов'язана із системою національної безпеки, оскільки відображає стан релігійно-духовного функціонування суспільства, включаючи як міжконфесійні, так і внутрішньоцерковні взаємовідносини, взаємодію релігійних організацій із державними інституціями. У разі порушення балансу у цих відносинах може виникнути загроза національним інтересам, громадянським правам і свободам, а також соціальній стабільності [35, с. 89].

Концепція релігійної безпеки охоплює два ключові виміри. Перший полягає у захищеності базових духовно-релігійних інтересів громадян, віруючих спільнот та державних структур від внутрішніх ризиків і зовнішніх посягань. Другий пов'язаний із реалізацією комплексу політичних, правових і управлінських заходів, спрямованих на забезпечення стабільного функціонування релігійної сфери. Отже, релігійна безпека становить вагомe стратегічне питання у сфері національної безпеки, що потребує системного аналізу, цілеспрямованої політики та нормативно-правової підтримки.

Проблематика релігійної безпеки привертала увагу фахівців упродовж тривалого часу, проте системне зосередження на динамічних процесах у цій сфері розпочалося відносно нещодавно. Дослідницький інтерес здебільшого зосереджувався на аналізі феномену релігійного тероризму, на розробці превентивних заходів, спрямованих на нейтралізацію насильницьких проявів релігійного фанатизму, що становив загрозу для громадської безпеки. Практики, залучені до оцінки національних ризиків, неодноразово сигналізували про потенційні виклики, пов'язані з релігійною сферою, акцентуючи на різних аспектах проблеми [57; 24; 82; 83].

Низка наукових осередків, зокрема Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України, Національний інститут стратегічних досліджень, аналітичні центри провідних університетів, неодноразово зверталися до державних інституцій із попередженнями про загрози, які можуть виникати через деструктивну діяльність окремих релігійних утворень. Утім, подібні звернення здебільшого не отримували належного відгуку з боку відповідальних органів влади. У науковому середовищі формулювалися заклики до переосмислення методологічного підходу до означеного питання, до перегляду принципів державного регулювання у сфері взаємодії релігії й суспільства [30, с. 19-23; 56].

Загальна тенденція у громадській свідомості, включаючи й міжнародний контекст, характеризувалася повільним усвідомленням небезпек, пов'язаних із духовною експансією, що походила з окремих

культурно-релігійних середовищ. Часто ігнорувалися стратегічні цілі зовнішньополітичного впливу з боку певних державних і наддержавних утворень, які використовували релігію як інструмент гібридного тиску.

Активне формування новітніх релігійних рухів у другій половині ХХ століття викликало хвилю суспільної тривоги, пов'язаної з потенційними загрозами, що супроводжували появу нетрадиційних форм вірування. У публічному дискурсі загострилася увага не лише до реальних ризиків, серед яких виокремлювали ерозію традиційної релігійності та відсторонення від історично сформованих церковних інституцій, а й до багатьох гіпотетичних загроз, зокрема до феноменів ментального маніпулювання, контролю свідомості, емоційного тиску або зловживань довірою. Внаслідок зростання суспільної настороженості виникла потреба в аналізі згаданого феномену, що зумовило створення антисектантських рухів, ініціювання нормативних обмежень і прийняття спеціального законодавства у сфері діяльності неорелігій.

Ситуація різко загострилася після терористичних актів, вчинених ісламістськими радикалами 11 вересня 2001 року проти Сполучених Штатів Америки, які вразили не лише фізичні об'єкти інфраструктури Нью-Йорка та Вашингтона, а й колективну свідомість цивілізованого світу. Поряд із цим, менш очевидний, але тривалий за наслідками інформаційно-ідеологічний вплив здійснювався на європейський культурний простір через трансляцію кремлівських наративів, які поширюються у формі релігійної риторики.

Слід наголосити, що релігія у багатьох державах виконує ключову функцію у процесах культурного самовизначення, впливаючи на трансляцію системи цінностей, збереження традицій і відтворення соціальних норм. У ряді випадків її роль виявляється консолідуючою: вона сприяє формуванню почуття спільності, єдності та ідентичності, які мають фундаментальне значення в умовах суспільних трансформацій. Водночас існує ризик виникнення конфліктів між різними релігійними групами, що можуть

дестабілізувати ситуацію в державі й загрожувати цілісності її інституційного ладу [34, с. 274].

Актуальність проблеми загострюється ще й через напруження у взаємодії конфесійних і світських суб'єктів. Йдеться про конфлікти, що виникають між представниками релігійних організацій, їх структур і лідерів з одного боку, та партіями, громадськими об'єднаннями, ідеологічними рухами або окремими лідерами громадської думки – з іншого. Секуляризаційні тенденції дедалі активніше вступають у протистояння з намірами релігійних суб'єктів зберігати і зміцнювати свій вплив на публічний простір, що обумовлює появу нових форм суспільної напруги.

У межах політичного простору релігійні структури та їх керівники здатні чинити вплив на формування публічної політики, зокрема в питаннях прийняття рішень, що мають стратегічне значення для суспільства. Вплив може мати подвійний характер: з одного боку, релігійний авторитет здатен забезпечити морально-етичну орієнтацію, з іншого – потенційно спричинити маніпулятивні впливи або навіть провокацію конфліктних сценаріїв. Історичний досвід свідчить про наявність як конструктивних, так і деструктивних моделей взаємодії релігії та політики.

З-поміж прикладів, які демонструють позитивне співвідношення релігії та національної безпеки, варто звернути увагу на функціонування державної конфесії у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії. У цьому випадку, незважаючи на забезпечення свободи віросповідання, офіційна релігійна інституція відіграє роль символічного об'єднуючого чинника, що сприяє збереженню стабільності та політичної цілісності [1, с. 234].

Водночас у суспільствах із високим рівнем культурного та релігійного різноманіття потенціал релігійних конфесій не завжди сприяє консолідації. У даних умовах релігійні розбіжності можуть стати джерелом конфронтації, що призводить до дестабілізації соціального порядку. Аналіз ситуації в окремих державах Азії свідчить про існування міжконфесійної напруги, що

часто набуває форми збройних протистоянь – як на рівні внутрішніх громадських конфліктів, так і в контексті міждержавної напруги [1, с. 245].

Релігійна свідомість здатна істотно впливати на психологічну мотивацію громадян, формуючи уявлення про сенс буття, моральні орієнтири та ступінь готовності до взаємодії з іншими. На одному полюсі віра може слугувати джерелом натхнення для миротворчої діяльності, утвердження соціальної відповідальності та конструктивної взаємодії. На іншому – стати підґрунтям для радикалізації та легітимації насильницьких дій [36].

У соціально-економічному вимірі релігійні утворення можуть здійснювати опосередкований вплив на макроекономічні процеси. Завдяки концентрації фінансових ресурсів, участі в соціальних ініціативах та благодійних проєктах вони здатні посилювати ефективність державної політики у сфері соціального захисту. Водночас надмірна концентрація матеріальних ресурсів у руках релігійних інституцій, особливо в умовах низького рівня прозорості, може загострювати економічну нерівність та породжувати конфлікти інтересів. Існує й інший аспект впливу релігії на економічну безпеку: прикладом є функціонування законів шаріату в Саудівській Аравії, які визначають особливості організації банківської системи та регулюють фінансову діяльність відповідно до релігійних приписів [46, с. 116].

Релігійний чинник здатен чинити помітний вплив на систему міжнародних відносин, особливо коли певна релігійна спільнота підтримує транскордонні зв'язки. У подібних випадках виникає як потенціал для формування міждержавної співпраці, так і ризики поглиблення протиріч між державами, що мають різні релігійні орієнтації або конфесійно обумовлені інтереси. У цьому контексті значущим історичним епізодом є надання автокефалії Православній Церкві України у 2019 році.

Константинопольський патріархат визнав недійсним акт 1686 року, згідно з яким Московська патріархія отримала право хіротонії митрополита Київського за умови збереження поминання ієрарха Константинополя як

першоієрарха. Порушення цієї умови, подальша анексія Київської митрополії, що історично перебувала в юрисдикції Константинополя, стали підставою для скасування чинності документа [40, с. 182]. Вселенський патріарх Варфоломій I у своїй публічній заяві наголосив на відсутності будь-якого офіційного документа, що засвідчував би канонічне підпорядкування Київської митрополії Московській патріархії. Даний крок мав далекосяжне значення для консолідації міжнародної підтримки держави у її прагненні до духовної самостійності [36].

Актуальні виклики у сфері релігійної безпеки відзначаються значною різноманітністю і здатні суттєво впливати на стійкість держави до зовнішніх і внутрішніх загроз. Небезпека може проявлятися не лише в межах національного простору, але й у форматі міжнародних взаємодій, зокрема в контексті відносин із іноземними релігійними структурами. Історичний досвід демонструє, що релігія часто ставала джерелом численних конфліктів, у тому числі збройного характеру. Сьогодні спектр загроз значно розширився за рахунок радикалізації релігійних рухів, поширення екстремістських ідеологій та використання релігійної риторики для легітимації терористичної діяльності [34, с. 275].

До числа особливо чутливих загроз належать міжконфесійні конфлікти. Їхня природа полягає у суперечностях між представниками різних релігійних груп, які переслідують власні цілі, намагаються відстояти ідеологічні позиції, утвердити свою ідентичність або зберегти доступ до ресурсів і впливу. Подібні конфлікти можуть виникати як у внутрішньодержавному просторі, так і на рівні зовнішніх релігійних відносин. Сутність окреслених конфліктів часто зводиться до боротьби за сфери впливу, майнові інтереси, інституційне визнання або символічне домінування в публічному просторі [40].

Суттєвим чинником дестабілізації конфесійного середовища залишається поєднання двох паралельних процесів – політизації релігійного дискурсу та проникнення елементів церковної риторики у сферу політичного управління. Взаємна інфільтрація формує умови, за яких релігійні структури

починають активно підтримувати різні політичні сили, а політичний істеблішмент, у свою чергу, втручається у внутрішні процеси релігійного життя, зокрема в суперечливі питання міжконфесійних взаємин. Намагання адміністративними методами створити «єдину» церковну структуру або нав'язати міжконфесійне об'єднання без глибокого богословського та суспільного консенсусу призводить до ескалації напруги між релігійними спільнотами та загострює ситуацію в контексті національної безпеки [36].

Окрему проблему становить нехтування правами представників релігійних меншин. Будь-які прояви дискримінації чи переслідувань осіб, що сповідують менш чисельні або менш впливові форми вірування, стають джерелом соціального напруження. Вони здатні провокувати конфлікти, підривати довіру до інституцій і негативно впливати на імідж держави у міжнародному середовищі. Один із прикладів подібної ситуації спостерігається на теренах Близького Сходу, де християнські спільноти систематично зазнають переслідувань, зокрема з боку радикалізованих угруповань, що ідентифікують себе з ісламською ідеологією [41].

Найбільш загрозовою формою деструктивного впливу в релігійній сфері лишається релігійний екстремізм, що у поєднанні з терористичною діяльністю формує небезпечне середовище для функціонування державних і громадських інститутів. Системність, глобальність і транснаціональний характер цього явища вимагає від держав посиленої уваги до формування ефективних стратегій релігійної безпеки [46, с. 116].

До переліку загроз, що потребують особливої уваги, входить релігійний сепаратизм. У випадках, коли певні релігійні спільноти починають декларувати прагнення до автономії або повного відокремлення від існуючого державного устрою, створюється підґрунтя для порушення територіальної цілісності. Релігійний сепаратизм зазвичай супроводжується соціальними протестами, формуванням паралельних структур влади, а іноді й збройним опором, що трансформує релігійне питання у безпосередній виклик державному суверенітету [46, с. 116]. Ситуація ускладнюється ще й тим, що

релігійні організації дедалі активніше користуються медіаплатформами та соціальними мережами для поширення ідеологічно вмотивованої інформації, яка може мати деструктивний вплив на громадську думку та сприяти посиленню антагонізмів [34, с. 275].

Особливо виразним прикладом використання релігії в інтересах політичного впливу є ситуація у російській федерації, де православ'я системно експлуатується для легітимації політики влади. Інституційна співпраця між церковною ієрархією та політичним керівництвом спрямована на зміцнення авторитету чинного режиму. Подібна взаємодія дозволяє релігійній риторичі служити інструментом ідеологічного виправдання зовнішньополітичної агресії, зокрема у війні проти України. У цьому контексті відбувається формування квазірелігійного міфу про «сакральну місію» держави, що не тільки делегітимізує будь-яку опозицію, а й виправдовує репресії проти інших релігійних течій або опозиційних громадських рухів [73].

У суспільній уяві Заходу російське православ'я часто асоціювалося з високодуховною традицією, однак із часом воно стало носієм концептуального змісту, що отримав оформлення у вигляді ідеологемі «русского мира». Доктрина, заснована на міфологемах про особливу історичну місію, «триєдиний народ», сакралізацію територій та нібито божественну боротьбу зі «злом», трансформувала релігійний компонент у механізм зовнішньої експансії. Через цей концепт відбувалося формування агресивної політичної свідомості, що сприяло ідеологічному обґрунтуванню повномасштабного вторгнення в Україну.

Конструкція «русского мира», у центрі якої перебуває російське православ'я, виходить далеко за межі віросповідної сфери. Вона функціонує як інструмент впливу на колективну психологію: структурує уявлення, емоційні реакції, звички та настанови значної частини населення Росії. Результати ідеологічного впливу набули матеріального втілення у воєнних

злочинах, скоєних на території України – у Бучі, Ірпені, Маріуполі, Авдіївці та багатьох інших населених пунктах [77, с. 213]

Таким чином, питання релігійної безпеки в умовах збройного конфлікту між Україною та Росією перейшло із площини академічного аналізу у практичну сферу. Нові безпекові реалії вимагають фундаментального переосмислення ролі релігії у процесах національного захисту, духовного суверенітету та стратегії інформаційної протидії.

На рівні європейської правової практики проблема співвідношення релігії й безпеки набула помітності лише у 2019 році, коли Бюро з демократичних інституцій та прав людини ОБСЄ (БДІПЛ) оприлюднило документ під назвою «Свобода релігій або переконань і безпека: Керівні принципи» [68, с. 67]. У тексті не акцентовано увагу безпосередньо на феномені релігійної безпеки чи небезпеки у вузькому сенсі, проте сформульовано низку підходів до захисту релігійних спільнот, що функціонують у багатоконфесійному суспільстві.

У документі пропонується зосередити зусилля на зміцненні безпекового потенціалу релігійних і світоглядних громад, розвитку спроможностей громадянського суспільства, підвищенні інституційної компетентності державних органів у сфері реалізації міжнародних стандартів щодо свободи віросповідання. Крім того, визначено важливість протидії злочинам на ґрунті релігійної ненависті та наголошено на необхідності ведення сталого міжконфесійного діалогу і формування відкритого комунікативного простору між державою, громадянськими інституціями та релігійними спільнотами.

Зазначений документ має передусім аналітичний та попереджувальний характер, оскільки ґрунтується на узагальненні світового досвіду у сфері захисту свободи совісті. Його концепція не розроблялася для реагування на конкретні загрози у сфері національної безпеки. Основна увага зосереджена на забезпеченні прав релігійних груп, а не на формуванні механізмів протидії

деструктивному впливу, який може виникати внаслідок екстремістських чи підливних дій.

Окремі рекомендації, викладені в оновленій редакції документа [68, с. 74-99], призначені для держав-членів Європейського Союзу. У тексті запропоновано загальні інструменти правового реагування на випадки обмеження свободи совісті, проте жодна із викладених моделей не передбачає дій в умовах надзвичайної загрози чи відкритої агресії. Станом на 2019 рік розробники документа не мали змоги врахувати сценарії, пов'язані з масштабними воєнними діями, руйнуванням культових споруд, фізичним знищенням духовенства чи примусовим переселенням мільйонів віруючих унаслідок бойових дій.

Таким чином, релігійна безпека є невід'ємним елементом національної безпеки, оскільки впливає на цілісність держави, суспільну стабільність та духовну ідентичність. У сучасних умовах вона визначається необхідністю протидії міжконфесійним конфліктам, релігійному сепаратизму, зовнішньому ідеологічному втручанням та використанню релігії як інструменту гібридної агресії. В умовах війни в Україні релігійна сфера стала об'єктом зовнішнього впливу, що вимагає комплексної державної політики, здатної забезпечити релігійний плюралізм, міжконфесійну рівновагу та захист від деструктивних форм радикалізації.

1.2. Структурні особливості та ключові тенденції конфесійно-церковного середовища України

У структурі українського суспільства релігійний чинник продовжує зберігати стабільно високий рівень значущості, що підтверджується результатами соціологічного моніторингу Центру Разумкова. З початку 2000-х років відсоток осіб, які ідентифікують себе як віруючі, демонстрував сталу тенденцію до зростання. Якщо на рубежі століть рівень релігійної самоідентифікації становив 58 %, то вже на кінець 2010 року він сягнув 71 %,

свідчачи про посилення духовної складової у суспільній свідомості. У період 2010–2020 років частка осіб, що відносили себе до релігійної групи, залишалася стабільною – на рівні приблизно 70 %, що дозволяє говорити про збереження впливу релігії як соціокультурного чинника впродовж тривалого часу.

Варто звернути увагу на стрибкоподібне зростання рівня релігійності у 2014 році – в умовах суспільної дестабілізації та початку російсько-української війни. У порівнянні з 2013 роком, коли частка віруючих становила 67 %, рік по тому вона зросла до 76 %, що відображає типову динаміку зростання духовних практик у періоди соціальної турбулентності. Після досягнення цього піку, зафіксованого як найвищий рівень за весь період спостережень, рівень релігійності поступово знижувався і наприкінці 2021 року становив 68 %. Водночас, з початком повномасштабного вторгнення росії у 2022 році, релігійна самоідентифікація знову продемонструвала зростання – до 74 % у середньому по країні. При цьому спостерігається регіональна варіативність: від 84 % на Заході – до 63 % на Сході й 61 % на Півдні. Найбільш помітне зростання зафіксовано в Центральному регіоні – з 63,5 % до 76 %, що може вказувати на посилення духовної мобілізації у відповідь на зовнішню загрозу [7]. Для кращої наочності варто представити описані тенденції у вигляді порівняльної діаграми (див. рис. 1.1.)

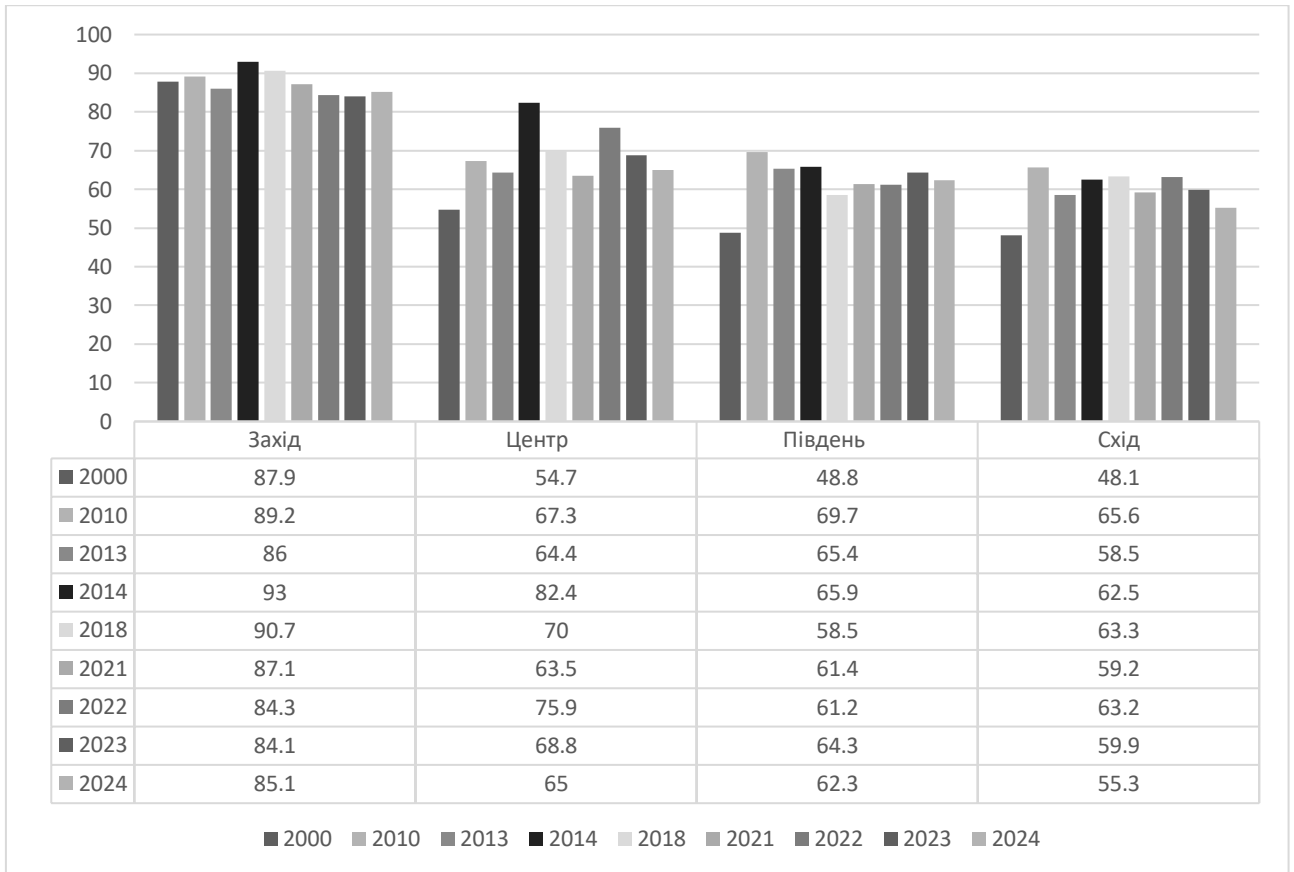

Рис. 1.1. Порівняльна діаграма кількості віруючих українців за регіонами й роками

З початком російсько-українського конфлікту у 2014 році, мережа релігійних організацій України демонструє ознаки відносної стабільності. На початку 2014 року на території України діяло близько 37 209 релігійних організацій, які репрезентували широке різноманіття конфесійних напрямів. У наступні роки, попри загострення військово-політичної ситуації, загальна кількість таких організацій залишалася на порівняно сталому рівні: у 2022 році вона становила близько 36 000, станом на початок 2023 року – 36 594, а у 2024 році – 36195 [20]. Втім, стабільність є лише зовнішньою і не означає відсутності суттєвих структурних трансформацій.

Значні зміни торкнулися конфесійного розподілу мережі, особливо в частині православних церков. В умовах війни відбувається інтенсивний процес переходу парафій із юрисдикції УПЦ до Православної Церкви України. Загалом, конфесійна карта країни відзначається виразною

полірелігійністю, що виявляється у співіснуванні різноманітних релігійних традицій і культів. У публічному середовищі держави функціонують спільноти, пов'язані з християнством, ісламом, буддизмом, індуїзмом, а також із новітніми духовними течіями, що охоплюють широкий спектр світоглядних позицій [21].

Найяскравішою тенденцією є поступове зниження загальної частки осіб, які ідентифікують себе з православ'ям: з 70 % у 2014 році до 55 % у 2024-му. У цей період паралельно зросла частка тих, хто позиціонує себе як греко-католики (з 8 % до 12 %), а також «просто християн» – до 10 %. Натомість 18 % громадян відмовляються від будь-якої релігійної самоідентифікації, що є порівнюваним із показниками 2021 року.

Особливо помітним є зсув у межах православного середовища. До 2018 року Україна була конфесійно поділена між УПЦ, УПЦ-КП і УАПЦ. Після об'єднання останніх двох у Православну Церкву України (ПЦУ) та надання їй автокефалії у 2019 році розпочався процес динамічного зростання її популярності. Якщо у 2021 році до ПЦУ належало 24 % населення, то у 2022 – вже 36 %, у 2023 – 42 %. Проте у 2024 році частка вірян ПЦУ знизилася до 35 %, що пояснюється загальним спадом православної ідентичності.

Вірність УПЦ демонструє стійке зменшення – з 24 % у 2010 році до 5,5 % у 2024. Особливо відчутним став відтік після 2022 року, що корелює з агресивними діями Росії та інформаційною кампанією проти структур, підконтрольних Московському патріархату. Суттєво зменшилася й група «просто православних»: з 27 % у 2020 році до 14 % у 2024, що свідчить про зниження дифузної, неінституалізованої релігійної самоідентифікації.

Конфесійна структура має виразну регіональну специфіку. У Центральному регіоні найбільша концентрація вірян ПЦУ (45 %) та православних загалом (67 %). У Західному регіоні домінують греко-католики (40 %) при мінімальній частці «просто православних» (4 %) і високій представленості УГКЦ (87,5 % усіх її вірян проживають тут). У Південному

та Східному регіонах, натомість, зберігається вища частка осіб без релігійної належності (25–29 %).

Віковий і гендерний аналіз демонструє, що рівень релігійності зростає з віком. Частка православних серед людей 60+ становить 61 %, тоді як серед молоді (18–24 роки) – лише 41 %. Молоді респонденти значно частіше ідентифікують себе як нерелігійні (33 % проти 13 % серед старших вікових груп). Жінки більш активно репрезентовані серед вірян ПЦУ, УГКЦ та УПЦ, тоді як чоловіки переважають серед «просто християн» і тих, хто не має релігійної належності [76, с. 5-6].

Зазначимо, що зміна конфесійної структури в Україні є не просто демографічним чи культурним процесом, а індикатором глибших зрушень у суспільній свідомості під впливом геополітичних факторів. Зменшення ролі УПЦ супроводжується зростанням підтримки ПЦУ, однак загальна динаміка свідчить про поступову секуляризацію, особливо серед молоді. Конфесійна варіативність та регіональна специфіка потребують зваженої державної політики, яка враховуватиме ідентичнісну чутливість громадян, забезпечуватиме релігійну свободу та протидіятиме деструктивному впливу ворожих релігійних структур.

Воєнна дійсність суттєво трансформувала релігійні практики громадян України, що підтверджується актуальними даними соціологічного дослідження Центру Разумкова. Більшість опитаних (65%) вказують, що рівень їхньої релігійної активності залишився незмінним після початку повномасштабної війни. Водночас 21% заявили про збільшення частоти звернення до релігійних практик, тоді як 11% – про її зменшення. Позитивна динаміка в участі у богослужіннях та молитовних зібраннях найяскравіше виявляється серед протестантських (36%) та євангельських (30%) громад, що часто функціонують як мобілізаційні центри у кризовий час. Регіонально частіше звернення до релігії фіксується на Заході України (25%), тоді як на Сході – лише 17%. Вік та стать також впливають на зазначені зміни: жінки частіше повідомляють про посилення релігійної активності (23% проти 18%

серед чоловіків), а найбільш активною є вікова група 60+ (28% зазначили зростання участі в обрядах). Можемо зазначити, в умовах війни релігійна сфера не лише зберігає свою соціальну функціональність, а й посилює роль духовної підтримки, адаптуючись до нових умов через зростання індивідуальної залученості.

Зміни в індивідуальних релігійних практиках, зокрема у взаємодії зі священнослужителями, мають чітко виражену конфесійну й вікову специфіку. Згідно з даними Центру Разумкова за 2024 рік, загалом 70% опитаних не змінили частоти спілкування зі священниками, однак 13% почали звертатися до них частіше, а 9% – рідше. Найвищу активність у цьому виявили респонденти, що ідентифікують себе з протестантськими громадами, серед яких 24% зазначили зростання частоти такого спілкування. Серед мешканців Західного макрорегіону аналогічний показник становив 19%, що підтверджує високий рівень інституційної релігійності в цьому регіоні. Водночас серед молоді віком 18–29 років спостерігається переважна тенденція до збереження дистанції: 75% не змінювали практик, тоді як лише 10% повідомили про зростання інтенсивності контакту. Щодо взаємодії всередині релігійних спільнот, 19% респондентів зазначили, що стали частіше спілкуватися з одновірцями, а ще 63% – що частота залишилася незмінною. Найбільше зростання комунікативної активності зафіксовано серед вірян протестантських церков (33%) і УГКЦ (26%), а також у Західному регіоні (27%). Натомість серед вікової групи 18–29 років лише 9% повідомили про посилення спільнотної взаємодії, що підтверджує наявність секуляризаційного вектору серед молоді. Така динаміка свідчить про підвищення ролі релігійної громади як ресурсу адаптації, солідарності та психологічної підтримки в умовах загальнонаціональної кризи [7].

Православ'я становить найчисельнішу конфесійну групу в межах християнського простору України й вирізняється внутрішньою різноманітністю, що виявляється як у структурній, так і в ідеологічній площині. Окрім домінантних церковних юрисдикцій, у релігійному полі

країни присутні також менш численні утворення, які здебільшого тяжіють до проросійських ідентичностей. До таких належать Російська православна церква закордонна, Російська старообрядницька церква (Безпопівська згода), Російська древлеправославна церква (Новозибківська згода), Російська істинно-православна церква та подібні. Попри збереження присутності, вони не відіграють суттєвої ролі в конфесійній структурі та суспільно-політичних процесах. Їхня діяльність орієнтована переважно на підтримку внутрішньої релігійної єдності та духовне супроводження своїх послідовників.

На етапі пострадянського національного відродження ключові процеси в межах православного простору зосереджувалися навколо трьох основних інституцій: Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП), Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) та Української православної церкви. Конфігурація взаємодії між зазначеними структурами упродовж тривалого періоду визначала напрями трансформації релігійно-громадського середовища [21].

Суперечності, що виникали між названими юрисдикціями, охоплювали широку палітру питань: від конфліктів за канонічний статус і майнові права – до стратегічного змагання за статус головного представника загальноукраїнської духовної ідентичності. У цьому контексті відбувалося активне формування нормативно-правових ініціатив у сфері свободи совісті, створення механізмів впливу на державні органи, боротьба за прихильність громадськості, а також апеляції до історичного спадкоємництва Київської митрополії часів хрещення Русі.

Спроби подолати багаторічну фрагментацію православного середовища тривалий час не давали результату, що лише поглиблювало конфесійні суперечності. Принципове зрушення відбулося навесні 2018 року, коли ідея формування Помісної Православної Церкви отримала потужну підтримку з боку вірян, духовенства, органів державної влади всіх рівнів і широкої громадськості. Об'єднання зусиль відбулося за активного сприяння Вселенського патріарха Варфоломія I, що стало вирішальним чинником у

досягненні багатовікового прагнення до автокефалії. Кульмінацією цього процесу став Об'єднавчий Собор, що відбувся 15 грудня 2018 року у Софії Київській, де було проголошено створення Православної Церкви України – об'єднання, що включило духовенство, єпископат і мирян УПЦ КП, УАПЦ і частини УПЦ.

Вже 6 січня 2019 року в Стамбулі, у патріаршій резиденції, Вселенський патріарх Варфоломій I урочисто передав Патріарший і Синодальний Томос про надання автокефального статусу новообраній структурі. Документ було вручено митрополиту Епіфанію та Президенту України Петрові Порошенку, що стало офіційним визнанням незалежності православної ієрархії в межах держави [9].

З початком 2019 року в Україні остаточно змінилася конфесійна архітектура православного простору. Замість попередньої тріади – УПЦ КП, УАПЦ, УПЦ – виникла дихотомічна структура, сформована навколо двох найбільших юрисдикцій: Православної Церкви України та Української православної церкви, що перебуває в орбіті Московського патріархату. Спільно вони охоплюють понад половину всієї релігійної мережі країни. Хоча УПЦ зберігає перевагу за кількістю зареєстрованих релігійних громад, за рівнем суспільної підтримки вона суттєво поступається Православній Церкві України.

Однак ключова відмінність між цими структурами виявилася у відповідях на безпекові виклики, пов'язані з повномасштабним вторгненням росії 24 лютого 2022 року. Реакція обох юрисдикцій виявила глибоку світоглядну ідентифікацію. ПЦУ однозначно засудила агресію, закликала до негайного відновлення територіальної цілісності, виступила з міжнародною підтримкою держави, взяла активну участь у кампаніях з надання гуманітарної допомоги внутрішньо переміщеним особам, постраждалим від бойових дій і Збройним Силам України.

Українська православна церква, що зберігає канонічну єдність із Московським патріархатом, навіть в умовах повномасштабного вторгнення

росії, не продемонструвала готовності до рішучого дистанціювання від агресора. Незважаючи на масштабні злочини проти цивільного населення, масові знищення міст і сіл, депортації, тортури, публічні страти, сексуальне насильство, включно з випадками, що стосувалися неповнолітніх, насильницьке вивезення мільйонів громадян, численні акти екоциду, геноциду та руйнування сотень релігійних споруд, з яких більшість – культові об'єкти УПЦ, структура зберегла вірність московській церковній політиці [70].

Незмінність курсу УПЦ виявляється у системному запереченні самої природи воєнної агресії, у публічному виправданні дій російського політичного і духовного керівництва, в ретрансляції наративів про переслідування та дискримінацію, в активному блокуванні міжнародного визнання автокефалії Православної Церкви України, а також у спробах перегляду базових церковних канонів з метою збереження підпорядкованого статусу.

Конфлікт між двома домінантними православними структурами набув конфронтаційного характеру, який вийшов далеко за межі суто конфесійної суперечки. Йдеться про глибоко ідеологічне протистояння, яке має чітко виражене політичне наповнення і формує напругу в суспільно-релігійному просторі країни. Найвищий рівень конфліктності фіксується у регіонах, де вплив УПЦ зберігає відносну стабільність. Враховуючи наявність зовнішньополітичного фактора, конфесійне протистояння набуває загальнонаціонального значення, оскільки прямо зачіпає питання духовного суверенітету, національної безпеки та суспільної єдності.

Російське воєнне вторгнення великого масштабу спричинило появу нових тенденцій у конфесійному просторі України, істотно трансформували релігійну активність та організаційну структуру.

Перш за все, відбулося значне посилення соціальної та гуманітарної ролі релігійних інституцій. В умовах масштабної кризи конфесійні структури взяли на себе частину відповідальності за забезпечення життєстійкості

громад. У тісній взаємодії з державними органами, міжнародними фондами та волонтерськими ініціативами, релігійні об'єднання здійснюють широкий спектр дій: забезпечують постраждале населення продуктами, одягом, засобами гігієни; надають прихисток внутрішньо переміщеним особам на власних об'єктах або допомагають у пошуку житла; організовують допомогу Збройним Силам України шляхом збору, придбання і транспортування технічного забезпечення, амуніції, транспорту; забезпечують постачання медичних засобів і обладнання; мобілізують інформаційні зусилля з метою моральної підтримки населення, зміцнення національного духу, комунікації з міжнародною спільнотою.

Після надання Томосу про автокефалію Православної Церкви України у січні 2019 року в структурі вітчизняного релігійного простору зафіксовано активізацію процесу зміни юрисдикційної належності релігійних громад. Понад 1,8 тисячі парафій заявили про вихід з-під підпорядкування УПЦ і приєднання до ПЦУ. Просторова динаміка переходів охопила майже всі області, за винятком тимчасово окупованих регіонів, де реалізація права на зміну конфесійної ідентичності унеможливлена через репресивні обмеження.

У межах дослідження ключових тенденції конфесійно-церковного середовища України важливо розглянути статистичні дані щодо переходів громад. За даними Державної служби України з етнополітики та свободи совісті, загальна кількість релігійних громад, які ухвалили рішення змінити підлеглість із Української православної церкви (Московського патріархату) на Православну церкву України, становила 1 378 одиниць за зазначений період. При цьому в 2022 році такі рішення прийняли 483 громади, у 2023 році – 471, у 2024 році – 233 громади, а у 2025 році – 191 громада .

Аналіз регіонального розподілу переходів виявив чітку різницю між областями. Найбільше громад, які змінили підлеглість, було зареєстровано в Київській області – 306, в Хмельницькій області – 295, у Вінницькій області – 159, у Житомирській області – 128 і в Черкаській області – 104 громади . При цьому мінімальну кількість переходів спостерігали в окремих регіонах: у

місті Києві та в Херсонській, Харківській і Миколаївській областях зафіксовано по шість громад, які змінили підлеглість, тоді як в Івано-Франківській і Дніпропетровській областях – по чотири громади . У Луганській, Донецькій і Запорізькій областях протягом 2022–2025 років не відбулося жодного переходу з УПЦ до ПЦУ .

Крім того, дані про загальну кількість релігійних організацій УПЦ на 1 січня 2025 року свідчать про те, що в Україні налічувалося 10 118 таких організацій, серед яких 9 792 були релігійними громадами. Показники дають змогу оцінити масштаб явища щодо кількості громад, які вирішили змінити канонічну підлеглість, у порівнянні з загальною структурою церковних організацій. Треба зазначити, що процес переходів релігійних громад був характерним і до 2022 року. Так, у 2018 році лише дві релігійні громади УПЦ прийняли рішення про зміну підлеглості, у 2019 році – 319 громад, у 2020 році – 30 громад, у 2021 році – 25 громад . На прикладах місцевих спільнот видно, що рішення про перехід приймалися на підставі загальних зборів парафіян у сільських і міських громадах [26].

Дані регіонального розподілу вірян (див. рис.1.2), що ідентифікують себе з різними православними конфесіями, засвідчують значну асиметрію релігійної структури в межах країни. У Центральному регіоні, де традиційно переважає україномовне населення з проєвропейською орієнтацією, найбільша частка тих, хто ототожнює себе з Православною Церквою України (44,9%). Можемо говорити про високий рівень інституційної довіри до ПЦУ як до духовної структури, що набула автокефального статусу і відіграє важливу роль у консолідації суспільства. Водночас на Півдні та Сході країни зберігається помітна частка тих, хто тяжіє до ідентифікації як «просто православні» – відповідно 18,4% та 17%. На Сході також фіксується дещо вища частка вірян УПЦ (5,2%), порівняно з Центром (4,7%) і Заходом (5,1%), але вона суттєво нижча за показник Півдня – 9,6%. Можемо зробити висновок про наявність залишкового впливу Московського патріархату у південному макрорегіоні, зокрема внаслідок історичної тяглості, мережевої

присутності храмів та місцевих особливостей релігійного меценатства. Водночас значний відсоток тих, хто не відповів або відмовився визначити свою конфесійну приналежність (від 32,8% до 61,9% залежно від регіону) [76, с. 34].

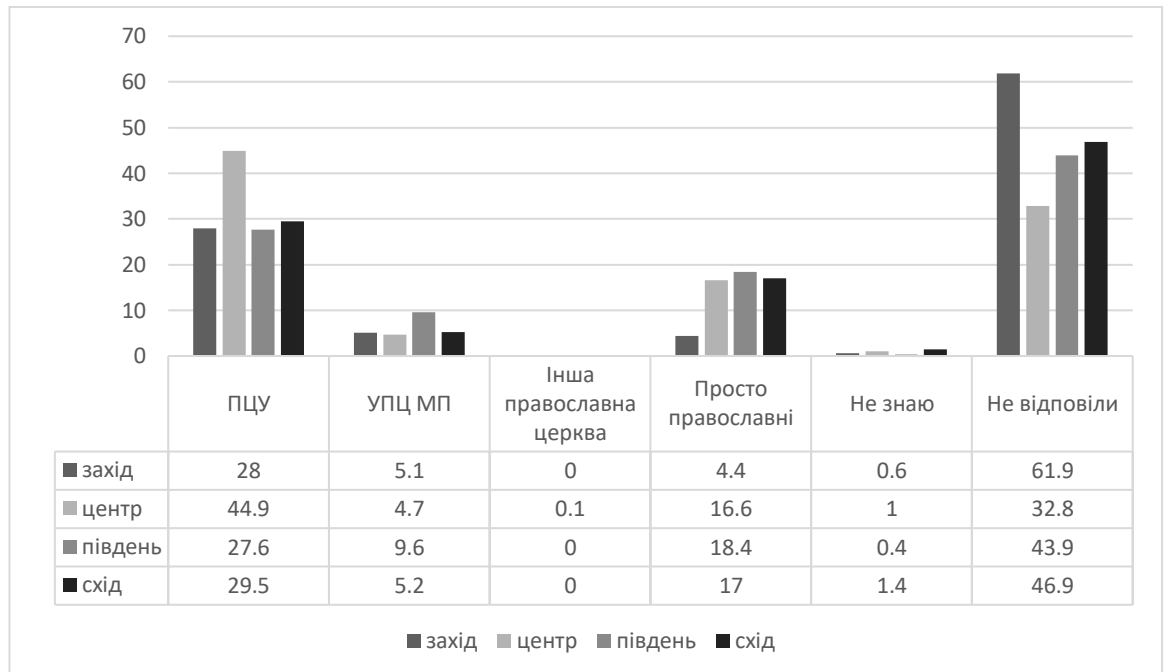

Рис. 1.2. Самоідентифікація вірян за православними конфесіями в регіональному розрізі, 2024 р. (у %) [76, с. 34].

У контексті блокування діалогу між вищим духовенством обох церков вагомість переходів релігійних громад набуває особливого значення. Ініціативи на місцях формують реальні зміни в конфесійній конфігурації держави. Вихід із підпорядкування УПЦ розглядається як вияв незгоди з політичною та моральною позицією структури, яка не дистанціювалася від держави-агресора. Тому даний процес не лише змінює формальну належність, але й фіксує глибше прагнення до духовної солідарності з українським народом у боротьбі за незалежність і людську гідність.

Третьою помітною тенденцією в конфесійному середовищі стало посилення суб'єктності Православної Церкви України на рівні міжнародної церковної спільноти. Її автокефальний статус уже підтверджено низкою авторитетних православних юрисдикцій, зокрема Константинопольською,

Олександрійською, Елладською та Кіпрською церквами. Надходять також сигнали про позитивне сприйняття від представників інших церков, що входять до структури Вселенського православ'я, серед яких Румунська та Болгарська церкви. З урахуванням багатонаціонального складу вірян у межах України, Священний синод ПЦУ ще у липні 2019 року започаткував вікаріат із правами самоуправління для румуномовної пастви, що проживає на території держави. Даний крок став знаком відкритості до конструктивного діалогу з Румунською православною церквою та водночас підтвердив прагнення до внутрішньої інституційної гнучкості.

Православна Церква України також підтримує стабільну комунікацію з Константинопольською патріархією та налагоджує діалог з ієрархією Грузинської й Єрусалимської православних церков. У церковному середовищі Грузії відчутна тенденція до формування позитивного ставлення щодо незалежності української православної ієрархії, що знаходить пояснення у спільному історичному досвіді спротиву зовнішньому втручанням та політичному тиску з боку Росії.

Поряд із процесами налагодження міжправославних зв'язків ПЦУ активно інтегрується в систему європейських міжцерковних інституцій. Священний синод у липні 2022 року ухвалив рішення про вступ до Конференції європейських церков – однієї з провідних екуменічних організацій континенту. Важливим кроком у напрямі посилення міжнародної присутності стала участь офіційної делегації ПЦУ в роботі 11-ї асамблеї Всесвітньої ради церков, що відбулася у місті Карлсруе (Федеративна Республіка Німеччина). Розширення контактів засвідчує прагнення ПЦУ бути не лише національною церковною інституцією, але й повноцінним учасником глобального міжконфесійного діалогу, що загалом корелює з європейським вектором зовнішньої політики України [21].

Четвертою тенденцією, що посилюється в умовах війни, стала криза всередині УПЦ, яка зберігає адміністративну залежність від московського патріархату. В умовах соціального зламу, що розгорнувся після початку

повномасштабного вторгнення, спостерігається процес фрагментації цієї структури, який супроводжується дезінтеграцією внутрішньої єдності, втратою авторитету та активізацією опозиційних настроїв серед кліру і вірян. Протягом багатьох років зазначена церковна організація використовувалася як рупор імперської ідеології Кремля на українських теренах, сприяла поширенню деструктивних ідеологем, протидіяла створенню незалежної автокефальної церкви. Проте після початку збройної агресії суспільство продемонструвало недвозначну позицію щодо недопущення подальшої присутності церковних структур, що ідентифікуються з державою-агресором.

У середовищі духовенства УПЦ зростає невдоволення проросійським курсом церковного керівництва. Висловлюються ініціативи щодо відмежування від патріарха Кирила, засудження ідеології «руського міра», проведення церковного суду над головою РПЦ, а також встановлення діалогу з ПЦУ. У публічному просторі з'явилися звернення мирян до митрополита Онуфрія [18] з вимогою перегляду церковної позиції, а також заклики до Собору предстоятелів древніх православних церков щодо моральної оцінки дій очільника РПЦ. У кількох єпархіях, зокрема у Рівненській, Черкаській, Львівській, Волинській і Сумській, духовенство зверталось до своїх архієреїв із пропозицією скликати Всеукраїнський собор для обговорення питання розриву з московською церковною юрисдикцією.

Незважаючи на часті заяви про прагнення до незалежності, концептуально сформувати самостійну структуру в межах православного канонічного поля для УПЦ виявилось неможливо, адже відсутність визнання з боку Вселенського патріархату позбавляє ініціативи канонічної легітимності. Відтак, конфесійна структура, яка донедавна зберігала монолітність під проводом митрополита Володимира (Сабодана), нині переживає процес глибокого інституційного переформатування.

П'ятим і концептуально найвизначальнішим аспектом сучасного релігійного життя стало реальне наближення до повної духовної емансипації, що стало можливим лише через три десятиліття після проголошення

державного суверенітету. Йдеться про звільнення культурного, освітнього, інформаційного та релігійного простору України від структур, які продовжують ідеологічно й адміністративно залежати від Москви. Після заяв керівництва УПЦ на синодальних засіданнях 28 лютого та 12 травня 2022 року, в яких російську агресію описано як «братовбивче кровопролиття» й «протистояння двох братніх народів» [19], а дії української держави й ПЦУ названо чинниками, що спричинили вторгнення, остаточно зникли будь-які ілюзії щодо того, в чиїх інтересах діє ця структура [17].

Отже, конфесійна структура України характеризується поліконфесійністю з домінуванням християнських церков, насамперед православного спрямування. В умовах повномасштабної війни релігійне середовище демонструє високий рівень адаптивності, мобілізуючи ресурси для гуманітарного та морального спротиву агресії. Спостерігається активний процес переходу релігійних громад з-під юрисдикції УПЦ до ПЦУ, що свідчить про зміну суспільних орієнтирів та відмову від проросійських впливів. ПЦУ нарощує інституційну легітимність, зокрема через визнання автокефалії та інтеграцію у міжнародні міжцерковні структури. УПЦ втрачає монолітність, що супроводжується внутрішнім спротивом духовенства, зниженням авторитету та делегітимацією в очах громадськості. Відбувається системне очищення релігійного простору від впливу структур, дотичних до ідеології держави-агресора.

РОЗДІЛ II

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ РЕЛІГІЙНОЇ СФЕРИ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

2.1. Механізми державного управління релігійною безпекою як складової частини національної безпеки

Як було згадано раніше, під релігійною безпекою розуміють стан захищеності суспільства і держави від загроз, що виникають у релігійному середовищі, включно зі спробами зовнішніх сил використати релігію для підриву конституційного ладу чи суспільної злагоди. Законодавство України містить норми, покликані запобігати загрозам у релігійній сфері. Так, Конституція України проголошує, що «кожен має право на свободу світогляду і віросповідання», включно зі свободою сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, безперешкодно проводити релігійні обряди і діяльність. Водночас здійснення даного права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей [33]. Конституційна норма встановлює правові рамки, в яких держава може втрутитися у релігійну сферу задля безпеки, не порушуючи при цьому фундаментальних свобод. Подібний баланс закріплений і в міжнародному праві. Стаття 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права передбачає, що свобода сповідувати свою релігію або переконання може підлягати лише таким обмеженням, які встановлені законом і необхідні для охорони громадської безпеки, порядку, здоров'я чи моралі або основних прав і свобод інших осіб [91]. Відтак, і національні, і світові правові стандарти дозволяють державі запобігати релігійно вмотивованим загрозам – але виключно пропорційними заходами і в обмежених випадках, коли цього вимагає захист суспільних інтересів. Українська влада з 2014 року

запровадила низку нормативно-правових та організаційних механізмів, щоби нейтралізувати деструктивний вплив релігійного фактору на безпеку.

Спочатку слід зазначити, що механізми державного управління релігійною безпекою в Україні включають законодавчу базу, через яку держава задає правила прозорості організаційної підлеглості релігійних об'єднань та формує юридичні запобіжники від зовнішніх впливів у конфесійній площині. Нормативно-правові механізми забезпечення релігійної безпеки впродовж останніх років доповнено інструментами, орієнтованими на захист національної безпеки у релігійній сфері, насамперед шляхом уточнення вимог до офіційної назви релігійних організацій, керівний центр яких розташований у державі-агресорі [51].

У грудні 2018 року ухвалено Закон України № 2662-VIII, який зобов'язав релігійні організації, підлеглі керівним центрам у державі, визнаній законом агресором, відтворювати відповідну належність у повній офіційній назві; у публічному дискурсі закріпилася назва «закон про перейменування». Реалізація вимоги тривалий час ускладнювалася судовими оскарженнями, однак Рішення Конституційного Суду України від 27 грудня 2022 року підтвердило відповідність згаданих положень Конституції України [32]. Вказане рішення створило правові підстави для практичного застосування норми про обов'язкове уточнення назви, що підсилює поінформованість суспільства щодо реальної організаційної підлеглості окремих релігійних структур державі-агресору й виконує превентивну функцію у протидії потенційним безпековим ризикам.

В подальшому держава вдалася до більш рішучих кроків. 1 грудня 2022 року Рада національної безпеки і оборони України (РНБО) ухвалила історичне рішення «Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні» – фактично, про протидію підривному діям в релігійному середовищі в умовах воєнної агресії РФ [54]. Рішенням, уведеним у дію указом Президента №820/2022, підтримано пропозиції Служби безпеки України щодо застосування санкцій до ряду діячів, пов'язаних з проросійськими

релігійними структурами. Було запроваджено персональні спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи (санкції) проти низки священнослужителів та церковних діячів, афілійованих із центрами впливу в РФ [58]. Одночасно РНБО зобов'язала Кабінет Міністрів розробити законопроект про унеможливлення діяльності в Україні релігійних організацій, афілійованих із державою-агресором. Нормативно-правовий механізм спрямований на позбавлення правового поля структур, що становлять загрозу духовній незалежності України. Рішення РНБО прямо вказувало на мету – забезпечити духовну незалежність, не допустити розколу в суспільстві за релігійною ознакою та захистити національні інтереси [48].

Виконуючи завдання РНБО, уряд уже в січні 2023 року вніс відповідний законопроект №8371 до парламенту. Після тривалого опрацювання Верховна Рада 20 серпня 2024 року ухвалила Закон України №3894-IX «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» [53]. Закон запровадив процедурний механізм поступового обмеження і, за потреби, припинення діяльності релігійних об'єднань, що управляються з держави-агресора. Передусім заборонено діяльність на території України самої Російської Православної Церкви як іноземної організації, причетної до агресії. Натомість українські релігійні організації, пов'язані з РПЦ, отримали шанс вийти з її підпорядкування у визначений термін, аби продовжити легальне існування. Для цього Державна служба України з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС) повинна провести експертизу і встановити факт входження тієї чи іншої української церкви до структури РПЦ; у разі підтвердження зв'язків – видати припис з вимогою розірвати такі зв'язки. Якщо ж організація не розірве канонічну підлеглість агресору, ДЕСС звертається до суду з позовом про її припинення [42]. Таким чином, застосовано правозастосовчий механізм через судову владу. Лише суд може ухвалити рішення про заборону церкви, що відповідає демократичним стандартам. Запровадження закону стало визначальною зміною нормативного поля, спрямованою на нейтралізацію ворожого впливу через

релігійні структури. Зазначимо, що спеціальна релігієзнавча експертиза, яку на початку 2023 року провела ДЕСС, вже підтвердила наявність церковно-канонічного зв'язку УПЦ з Московським патріархатом [42]. Відтак новий закон утворює правові підстави вимагати від УПЦ розриву зв'язків, не проголошуючи автоматичної її заборони, але встановлюючи чітку процедуру виходу або припинення діяльності.

Нормативно-правові норми у сфері релігійної безпеки дають державі юридичні інструменти, однак реальний ефект залежить від узгоджених дій органів влади. Навіть добре виписана законодавча вимога потребує органу, який зводить позиції різних відомств, визначає пріоритети й контролює виконання рішень. Тому після аналізу правових змін логічно перейти до координаційно-контрольних механізмів та інституційної моделі, адже управління у релігійній сфері не обмежується нормами права й включає організаційний рівень.

Державне управління релігійною безпекою в Україні має багаторівневу модель, що охоплює органи центральної влади та регіональні структури. Координаційну роль на загальнодержавному рівні виконує Рада національної безпеки і оборони України, яка формує стратегічні орієнтири у сфері безпеки й узгоджує дії різних органів влади, коли питання стосуються загроз державі. У межах роботи Ради гуманітарні та духовні чинники враховуються під час визначення державної політики безпеки, а за потреби на засіданнях аналізується діяльність релігійних організацій в умовах воєнної агресії Російської Федерації та гібридних впливів.

Показовим є рішення Ради від 1 грудня 2022 року, ухвалене після окремого розгляду ситуації у релігійному середовищі під час війни. Подальше введення рішення в дію указом Президента переводить напрацювання Ради у площину обов'язкового виконання для органів виконавчої влади [54]. Контроль за реалізацією покладається на Секретаря Ради за дорученням Президента, тому координаційно-контрольний механізм

проявляється через поєднання міжвідомчого узгодження, формалізації рішень на рівні глави держави та організованого нагляду за виконанням.

У сфері релігійної безпеки РНБО діє через координаційно-контрольні механізми – доручає уряду й відомствам розробку заходів, встановлює строки і тримає на контролі їх виконання. Наприклад, рішенням грудня 2022 року РНБО зобов'язала Кабмін у двомісячний строк підготувати законопроект про заборону релігійних організацій, пов'язаних з РФ (що було виконано, як згадано вище), а також доручила уряду разом із Службою безпеки України та Національним банком проконтролювати ефективність введених санкцій [58]. Окрім того, РНБО ініціювала перевірки використання релігійними організаціями державного майна (як-то комплекс Києво-Печерської лаври) щодо дотримання умов оренди [58] – це елемент контрольного механізму, спрямованого на виявлення порушень та можливе припинення доступу до стратегічно важливих релігійних об'єктів у разі зловживань. РНБО також приймає рішення про кадрові та структурні зміни, необхідні для посилення державного контролю. Зокрема, підтримало пропозицію підпорядкувати місцеві підрозділи, що опікуються релігією, безпосередньо ДЕСС (замість розпорошеності під різними управліннями) [58]. Централізація дозволяє ефективніше реалізовувати єдину державну політику по всій країні. Таким чином, РНБО діє як вищий координаційний штаб з релігійної безпеки, скеровуючи зусилля інших органів та ухвалюючи політико-правові рішення для нейтралізації загроз.

Рішення, ухвалені на рівні Рада національної безпеки і оборони України, формують загальні орієнтири державної політики у сфері безпеки, однак практичне втілення рішень потребує участі органів, наділених правоохоронними та контррозвідувальними повноваженнями. На етапі реалізації державної волі питання релігійної безпеки переходять у площину конкретних дій, пов'язаних із виявленням порушень, збором доказів і припиненням діяльності, що шкодить державним інтересам. Провідну роль у правозастосуванні та превенції відіграє Служба безпеки України, на яку

покладено завдання протидії розвідувально-підривній діяльності, захисту державного суверенітету й конституційного ладу. У релігійній сфері діяльність Служби спрямована на виявлення і припинення протиправних дій, коли релігійні організації або окремі священнослужителі використовуються як канал впливу держави-агресора. Після початку повномасштабного вторгнення у лютому 2022 року Служба безпеки суттєво активізувала роботу з викриття осіб серед духовенства, які співпрацювали з ворогом або поширювали антиукраїнські наративи.

За публічними заявами керівництва Служби безпеки, станом на середину 2025 року відкрито 174 кримінальні провадження щодо священнослужителів Української православної церкви Московського патріархату за підозрою у державній зраді та інших злочинах проти національної безпеки [11]. СБУ провадить слідчі дії, збирає докази, передає справи до суду і тим самим реалізує правозастосовчий механізм притягнення зрадників до відповідальності.

Окрім розслідування конкретних злочинів, СБУ здійснює широкі контррозвідувальні та превентивні заходи в релігійному середовищі. У 2022–2023 рр. Служба провела серію резонансних обшуків і перевірок в об'єктах УПЦ по всій Україні – в монастирях, єпархіальних управліннях, храмах тощо. Наприклад, 22 листопада 2022 р. контррозвідувальні дії відбулися на території Свято-Успенської Києво-Печерської Лаври в Києві. Було пропагандистські матеріали, які виправдовували агресію РФ, громадянство РФ у окремих священників, схрони з сумнівною літературою та інші факти порушень [37]. СБУ публічно звітувала про викриття цілої агентурної мережі російської військової розвідки, якою керував настоятель храму УПЦ у Запоріжжі – священнослужитель не лише виправдовував агресора у проповідях, але й передавав ворогу геолокації оборонних об'єктів міста [12]. Дії згаданих священнослужителів кваліфікуються за статтею «державна зрада» (ч.2 ст.111 ККУ) і становлять безпосередню загрозу військам та населенню. Отже, СБУ реалізує превентивно-силові механізми, не тільки

реагуючи на вже скоєні злочини, але й на випередження – виявляючи та нейтралізуючи агентів ворожих спецслужб у релігійному середовищі. За дорученням РНБО, Служба безпеки спільно з Національною поліцією та іншими органами безпеки активізувала заходи з протидії підривній діяльності російських спецслужб під релігійним прикриттям [58]. Заходи включають моніторинг інформаційного простору (проповідей, риторики церковних медіа), недопущення розпалювання релігійної ворожнечі та інші профілактичні дії. Водночас СБУ співпрацює з ДЕСС та Міністерством культури в частині обміну інформацією: результати слідства та експертиз можуть слугувати підставою для адміністративних санкцій чи судових заборон щодо цілих організацій.

Окремої уваги потребує інструмент припинення громадянства для діячів, які становлять загрозу національній безпеці. Наприкінці 2022 року Президент України, спираючись на матеріали СБУ, підписав указ №898/2022, яким припинено громадянство 13 ієрархів і священників УПЦ. До переліку увійшов митрополит Тульчинський Іонафан, щодо якого СБУ повідомляла про викриття у держзраді; у матеріалах фігурувала інформація про наявність паспорта РФ [37]. Зазначений захід має винятковий характер і застосовується щодо осіб із подвійним громадянством або щодо тих, хто свідомо перейшов на бік ворога.

У моделі управління релігійною безпекою СБУ виконує роль силового бар'єра. Через правозастосовчі механізми (кримінальне переслідування, санкційні процедури) і превентивні контррозвідувальні дії Служба нейтралізує безпосередні загрози, пов'язані з релігійним чинником. Робота СБУ координується з іншими суб'єктами. Наприклад, рішення РНБО задають пріоритети, а матеріали СБУ стають підставою для рішень РНБО й указів Президента [58], переходять у площину управлінських кроків уряду та ДЕСС.

Роль СБУ у сфері релігійної безпеки відображає силовий і правозастосовчий рівень державної реакції, коли йдеться про злочини проти

основ національної безпеки або про контррозвідувальну протидію. Поряд із ним функціонує управлінський рівень, спрямований на формування правил державно-церковних відносин, узгодження дій органів виконавчої влади та організацію роботи на місцях, тому наступним логічним кроком виступає аналіз компетенції Міністерства культури та інформаційної політики України.

Міністерство культури та інформаційної політики України є центральним органом виконавчої влади, що формує та реалізує державну політику у сфері релігії, охорони культурної спадщини та інформаційної безпеки. У контексті релігійної безпеки Мінкультури виконує переважно нормативно-правові та координаційні функції. Діяльність міністерства охоплює розробку законодавчих пропозицій, нормативних актів, що регулюють державно-церковні відносини, а також методичне керівництво органами на місцях. Фактично, після ліквідації профільного Держкомітету у справах релігій його функції інтегровані у структуру Мінкультури через підпорядковану ДЕСС.

На нормативно-правовому рівні Міністерство культури відіграло ключову роль у просуванні вищеописаного законопроекту №8371. Уряд (в особі профільного Міністерства) розробив проект на виконання рішення РНБО. Представники Мінкультури і стратегічних комунікацій публічно роз'яснювали положення нового Закону «Про захист конституційного ладу...», наголошуючи, що він спрямований не проти свободи віросповідання, а проти впливу держави-агресора на українське релігійне середовище. Зокрема, Міністерство підкреслило, що РПЦ фактично стала ідеологічним знаряддям кремлівського режиму та співучасницею воєнних злочинів, тому її діяльність в Україні несумісна з конституційним ладом [42]. Як приклад інформаційно-аналітичної роботи Міністерства можна назвати опрацювання міжнародних оцінок діяльності РПЦ і перенесення отриманих висновків у дискусію всередині України. Міністерство використовує подібні матеріали, щоб аргументовано пояснювати ризики для національної безпеки,

орієнтувати законодавчі ініціативи й інформувати громадськість. Паралельно відбувається технічна робота з підзаконними актами, зокрема підготовка проєктів урядових постанов щодо порядку діяльності експертної комісії при ДЕСС і механізму виконання приписів.

На координаційно-контрольному напрямі Міністерство культури опікується діяльністю ДЕСС, спрямовуючи і контролюючи її в частині реалізації державної політики. Формально ДЕСС є центральним органом виконавчої влади, підзвітним Кабінету Міністрів, але координацію її роботи уряд покладає на одного зі своїх членів. Спочатку ДЕСС курувалася безпосередньо Міністром культури (у 2020–2022 роках), а в подальшому – заступником Міністра Кабінету Міністрів. Попри певні зміни, Міністерство культури залишається для ДЕСС базовим партнером у формуванні політики. За рішенням РНБО від грудня 2022 року, Кабміну доручено підпорядкувати структурні підрозділи обласних державних адміністрацій з питань релігії ДЕСС [58]. Завдання уряд реалізував розпорядчими актами, фактично передавши кадрово і функціонально обласні відділи у справах релігій під методичне керівництво Держслужби. Координація трансформації здійснювалася Мінкультури: Міністр культури та інформаційної політики своїми наказами визначав порядок взаємодії, проводив наради з керівниками відповідних підрозділів ОДА, роз'яснював нові пріоритети – зокрема, пріоритет захисту національних інтересів у релігійній сфері.

Міністерство культури виконує і контрольні функції щодо додержання законодавства релігійними організаціями. Наприклад, після рішення Конституційного Суду про законність «закону про перейменування» наприкінці 2022 року, Мінкультури виступило з вимогою до УПЦ виконати норму про зміну назви у своїх статутних документах. Коли представники УПУ намагалися оскаржити відповідні розпорядження, Міністерство відстоювало свою позицію в судах, акцентуючи, що вказана норма закону є обов'язковою і спрямована на інформаційну прозорість (щоб суспільство знало про підпорядкованість церкви російському центру) [6]. Хоча

впровадження перейменування на практиці затягнулося (враховуючи оголошений процес розриву зв'язків УПЦ з РПЦ), сам факт принципової правової вимоги зі сторони держави став важливим сигналом. Інший приклад контрольної ролі Мінкульту – ситуація з Києво-Печерською лаврою. Національний заповідник перебуває у віданні держави, але значна його частина була передана в користування Свято-Успенській лаврі УПЦ. На тлі викритих СБУ фактів антидержавної діяльності лаврського духовенства та за дорученням РНБО, Міністерство культури у 2023 році провело перевірку дотримання умов договору оренди. Виявлені порушення дали підстави розірвати договір із чоловічим монастирем УПЦ та розпочати процес повернення території лаври під прямий контроль держави [71].

Відзначимо також інформаційно-просвітницьку та профілактичну роль Мінкультури та підпорядкованого йому Міністерства інформаційної політики (до об'єднання). В умовах гібридної війни держава приділяє увагу контрпропаганді та утвердженню наративу про міжконфесійний мир і єдність у протистоянні агресору. Міністерство поширює офіційну позицію, що заходи проти проросійських церковних структур не є утиском права на свободу віросповідання, а навпаки – захистом релігійної свободи від інструменталізації з боку агресора. Представники Міністерства регулярно зустрічаються з Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО), обговорюючи питання державно-конфесійних відносин та залучаючи релігійних лідерів до зміцнення суспільної згуртованості. У перші дні широкомасштабної війни ВРЦіРО публічно закликала віруючих усіх конфесій до єднання і молитви за Україну [10], засудивши військове вторгнення. Заяви були підтримані державою і розтиражовані інформаційними каналами Мінкульту та Мінінформполітики. Міністерство також ініціює просвітницькі програми, конференції, круглі столи з проблем державно-церковних відносин, залучаючи науковців і духовництво, аби напрацювати стратегії попередження міжконфесійних конфліктів і протидії екстремізму під релігійними гаслами.

Отже, Міністерство культури та інформаційної політики у системі забезпечення релігійної безпеки виконує здебільшого стратегічно-нормативну та координуючу функцію. Міністерство розробляє та впроваджує політику, здійснює нагляд за дотриманням законів у релігійній сфері, координує діяльність підпорядкованих служб і взаємодіє з релігійною спільнотою, щоб запобігти напруженості.

Практичне втілення політики у щоденному режимі потребує окремого спеціалізованого органу, який веде постійний моніторинг релігійної ситуації, працює з реєстраційними та аналітичними даними, готує висновки для уряду і взаємодіє з регіонами. Тому логічно перейти до Державної служби України з етнополітики та свободи совісті як інституції, що бере на себе основний масив прикладних функцій у сфері релігії та міжнаціональних відносин. Державна служба України з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС) – спеціалізований орган виконавчої влади, безпосередньо відповідальний за реалізацію державної політики у сфері релігії та міжнаціональних відносин. Створена у 2019 році (постанова КМУ №503 від 12.06.2019) як правонаступник ліквідованого Департаменту у справах релігій та національностей Мінкультури [52]. ДЕСС покликана приділити більше уваги питанням релігійної безпеки в умовах зростання міжконфесійних викликів. Діяльність ДЕСС спрямовується і координується урядом через визначеного міністра.

Основні напрямки роботи ДЕСС у контексті релігійної безпеки охоплюють інформаційно-аналітичні, нормативно-регуляторні, контролюючі та профілактичні механізми. Передусім, Служба веде моніторинг релігійної ситуації в Україні. ДЕСС збирає статистичні дані про мережу релігійних організацій, відстежує динаміку переходів громад між юрисдикціями, аналізує конфліктні випадки на релігійному ґрунті. Аналітична робота дозволяє виявляти тенденції, що можуть становити загрозу національній безпеці – приміром, різке зростання впливу проросійських сект чи деструктивних культів, або ж прояви міжрелігійної ворожнечі в регіонах.

ДЕСС готує для уряду і РНБО відповідні аналітичні записки та пропозиції. Не випадково СБУ і ДЕСС спільно формують експертний порядок денний для РНБО. Наприклад – внесення СБУ пропозицій щодо санкцій проти церковних діячів, які РНБО підтримала і доручила ДЕСС долучитися до контролю їх виконання.

Однією з ключових функцій Служби є проведення релігієзнавчої експертизи – це важливий інформаційно-аналітичний механізм, спрямований на об'єктивне оцінювання статусу та діяльності релігійних організацій з точки зору законодавства і потенційних загроз. Яскравий приклад – експертиза Статуту про управління УПЦ, яку ДЕСС здійснила наприкінці 2022 року на виконання рішення РНБО [58]. За два місяці фахівці Служби проаналізували канонічні та організаційні зв'язки УПЦ з Московським патріархатом і у висновку офіційно встановили наявність прямої залежності УПЦ від РПЦ [28]. Висновок став підставою для подальших дій: по-перше, РНБО та уряд отримали підтвердження, що УПЦ підпадає під критерії організацій, афілійованих з центром в країні-агресорі; по-друге, вже у січні 2023 року Міністерство культури видало припис про необхідність приведення статуту УПЦ у відповідність до вимог закону (тобто фактично – визнати і відобразити свою підлеглисть Московському патріархату або розірвати її). Згодом, після ухвалення нового закону №3894-IX, на ДЕСС покладено функцію створити постійну експертну комісію для перевірки зв'язків релігійних організацій з РПЦ [28]. Комісія діє при ДЕСС, залучаючи релігієзнавців, правників, представників силових органів, і її рішення стануть основою для видачі приписів церквам. Таким чином, ДЕСС виступає головним інструментом інформаційно-аналітичного забезпечення державного реагування: її експертизи й висновки дають легітимні підстави для обмежувальних заходів.

На рівні регуляторно-реєстраційних механізмів ДЕСС здійснює державну реєстрацію статутів релігійних організацій, погоджує міжконфесійні переходи громад, слідкує за відповідністю діяльності

організації заявленим статутним цілям. Якщо релігійна організація порушує законодавство – наприклад, пропагує насильство чи розпалює релігійну ворожнечу – ДЕСС має право ініціювати перед судом скасування її реєстрації (звичайно, у співпраці з Мін'юстом). Новий закон 2024 року значно розширив повноваження ДЕСС. Тепер Служба уповноважена офіційно встановлювати факт афіліації з РПЦ і видавати обов'язкові до виконання приписи. Якщо такий припис (вийти зі складу РПЦ) ігнорується, ДЕСС звертається до суду щодо примусового припинення організації [42]. Тобто Служба набула спочатку вказує релігійній громаді на необхідність усунути загрозу, а у разі відмови – ініціює ліквідацію суб'єкта, що несе загрозу конституційному ладу.

Не менш важливим є координаційно-контрольний вимір роботи ДЕСС. Після згаданого рішення РНБО, коли місцеві управління у справах релігій були інтегровані в систему ДЕСС, Служба отримала можливість оперативніше реагувати на проблеми на місцях. Її центральний апарат встановив прямий зв'язок з профільними посадовцями в кожній області. Зазначене дозволяє в реальному часі отримувати інформацію про конфлікти чи провокації (наприклад, спроби захоплення храмів, масові акції протесту на релігійному ґрунті) та координувати реагування – залучати місцеву владу, поліцію, СБУ. ДЕСС проводить регулярні наради з начальниками обласних підрозділів, здійснює виїзди в регіони для моніторингу ситуації. У разі резонансних подій (скажімо, громада десь вирішила перейти до ПЦУ, а представники УПЦ чинять спротив) – працівники ДЕСС долучаються як посередники і спостерігачі, щоб запевнити дотримання закону і прав громадян.

ДЕСС також бере участь у просвітницькій та профілактичній роботі. Вона є організатором або співорганізатором численних круглих столів, семінарів, навчань для держслужбовців. Служба підтримує діалог з релігійними лідерами. Керівництво ДЕСС регулярно зустрічається з членами ВРЦіРО, відвідує громади різних конфесій.

На підставі проведеного дослідження механізмів державного управління релігійною безпекою як складової частини національної безпеки України доцільно узагальнити отримані положення у вигляді аналітичної схеми (див. рис.2.1).

Рис. 2.1. Механізми державного управління релігійною безпекою

Отже, модель державного управління релігійною безпекою в Україні сформувалася як реакція на безпрецедентні виклики, пов'язані з агресією РФ та використанням «релігійного фронту» у гібридній війні. Управління тримається на взаємодії кількох ключових інститутів, де кожен виконує власну функцію і застосовує окремі механізми. Нормативно-правовий блок формується через рішення РНБО, укази Президента та закони, які задають рамки захисту релігійної сфери, зокрема через санкційні інструменти, обмеження діяльності організацій, вимоги до назв і подібні правила, тому законодавче поле дедалі більше орієнтується на випередження ризиків. Координаційно-контрольний блок зосереджується навколо РНБО і Кабінету Міністрів, де визначаються стратегічні пріоритети і налагоджуються канали взаємодії між силовими та цивільними органами, а РНБО виконує роль центру узгодження рішень, координуючи роботу СБУ, профільних міністерств, ДЕСС та інших структур і контролюючи досягнення спільних цілей, тоді як уряд організовує управлінську вертикаль ДЕСС і місцевих адміністрацій для однакової реалізації політики в регіонах. Інформаційно-аналітичний блок працює через експертизи та моніторинг ДЕСС разом з аналітичними підрозділами СБУ і РНБО, що дозволяє постійно оцінювати спектр загроз від прямої пропаганди «руського міра» до більш прихованих форм підриву, серед яких розкол суспільства за релігійною ознакою чи радикалізація, після чого з'являється можливість ухвалювати адресні рішення. Правозастосовчий блок виступає одним із найбільш дієвих, адже охоплює розслідування і покарання злочинів через СБУ, прокуратуру та суди, накладення санкцій через рішення РНБО і укази Президента, припинення діяльності організацій через судові процедури за ініціативою ДЕСС, унаслідок чого усуваються найбільш небезпечні елементи, пов'язані з підривною роботою на користь агресора. Профілактичний блок охоплює м'якші інструменти, серед яких просвіта, діалог і попередження конфліктів, і реалізується Мінкультури та ДЕСС у співпраці з громадянським суспільством і міжконфесійними майданчиками на кшталт ВРЦіРО, а метою

виступає недопущення сценаріїв релігійного розколу чи паніки, що добре ілюструє заклик Всеукраїнської Ради Церков у січні 2022 року до єдності та молитви без нагнітання страху, який поширювався публічно і підтримував загальний настрій згуртованості перед випробуванням війною.

У підсумку державне управління релігійною безпекою України нині постає як цілісна модель, що поєднує силові, правові та просвітницькі засоби і проявляється у практичних рішеннях 2022–2025 років, серед яких санкції проти колаборантів у релігійному середовищі, укази про припинення громадянства, рішення РНБО щодо законодавчих обмежень, урядові постанови про посилення контролю та ухвалення Верховною Радою важливих законодавчих змін у релігійній сфері, при збереженні орієнтації на баланс між безпековими потребами держави, правовою процедурою, конституційними гарантіями і міжконфесійним миром. Україна поступово напрацьовує досвід сек'юритизації релігійної сфери в демократичних умовах, і результати описаних кроків помітні у тому, що спроби використати релігію як «троянського коня» проти української державності стикаються з більш скоординованою протидією з боку органів влади та суспільства.

2.2. Політика щодо діяльності УПЦ у контексті національної безпеки

В контексті гібридної агресії релігія стала інструментом впливу, тому РНБО у 2022 році ініціювала законопроект для обмеження діяльності проросійських церков. Основна ідея – припинити підривну роботу спецслужб РФ під виглядом релігійної діяльності. В результаті ми бачимо процес «сек'юритизації» релігійної сфери. Діяльність УПЦ тепер офіційно вважається фактором ризику для нацбезпеки, що дає державі право на відповідні санкції та обмеження.

Про наявність реальних загроз свідчать численні факти співпраці представників УПЦ з російським агресором. Зафіксовано випадки, коли

окремі клірики коригували ворожий вогонь по українських позиціях, забезпечували окупантів продовольством та інформацією, поширювали ідеї так званого «руського міра» [43]. Йдеться не про поодинокі ексцеси, а про системне використання релігійної структури як інструменту гібридної агресії. З початку повномасштабної війни Служба безпеки України порушила понад сотню кримінальних справ щодо священнослужителів УПЦ за підозрою у державній зраді та інших злочинах проти держави; десятки обвинувачень вже доведені в суді.

Як зауважує професор О. Саган, «канал із назвою «УПЦ» виявився найефективнішим і найзручнішим інструментом для донесення до громадян України ідей «руського міра» – доктрини, яка від самого початку розроблялася в московській патріархії» [59, с. 58]. Московське церковне керівництво відкрито підтримало війну проти України, надаючи їй характеру «священної» ідеологічної боротьби [43]. Через УПЦ ідеологія проникає в український інформаційний простір, формуючи викривлені наративи про «єдиний народ» чи «громадянський конфлікт» замість війни. Таким чином, діяльність московського патріархату в Україні об'єктивно становить загрозу національній безпеці – це визнають і експерти-релігієзнавці [38], і законодавці.

Державна політика реагування сформувалася як комплекс заходів в кількох ключових напрямках. Перший – нормативно-правовий та інституційний – передбачає створення умов для мінімізації впливу структури, підпорядкованої країні-агресору. Ще до війни було зроблено кроки до духовної незалежності. у 2018 р. держава ініціювала отримання Томосу про автокефалію, що призвело до утворення Православної церкви України (ПЦУ). Науковці розцінюють це як частину стратегії зміцнення національної безпеки у релігійній сфері [79]. Новостворена помісна церква стала альтернативним центром для православних вірян, зменшуючи монополію Московського патріархату. Одночасно у 2018 р. було прийнято закон про прозорість назви релігійних організацій, що зобов'язував УПЦ

вказати зв'язок з РПЦ у своїй офіційній назві. Крок мав інформаційно-просвітницьке значення – донести до суспільства реальну канонічну підлеглість даної церкви державі-агресору, тим самим підвищивши обізнаність громадян і знизивши ризики прихованого впливу. Після початку повномасштабної війни нормативний фронт посилювався. У січні 2023 р. уряд вніс до парламенту спеціальний законопроект №8371, спрямований на обмеження і за необхідності припинення діяльності релігійних організацій, керівний центр яких знаходиться в країні-агресорі. Хоча остаточно Закон №8371 було ухвалено лише в серпні 2024 р., сам факт його розробки ознаменував безпрецедентну політичну волю розв'язати проблему правовим шляхом. Відтепер законодавство передбачає, що релігійна організація, афілійована з російською церквою, має вибір: або розірвати зв'язок із Москвою, або припинити діяльність. Держава не забороняє релігію «автоматично», а встановлює чітку юридичну процедуру, дотримуючись принципу верховенства права. Зокрема, рішення про примусове припинення може ухвалити лише суд, що гарантує дотримання права на справедливий розгляд. Проте критики зауважують, що судова процедура може розтягнутися на роки, протягом яких мережа УПЦ продовжить діяти і транслювати прокремлівську пропаганду [43].

Другий напрям політики – правозастосовчий та контррозвідувальний. Силі структури України застосовують весь арсенал інструментів для виявлення і нейтралізації ворожої діяльності під релігійним прикриттям. Служба безпеки України проводить обшуки в єпархіях, перевіряє духовенство на зв'язки з російськими спецслужбами, відкриває кримінальні провадження проти колаборантів у рясах. Метою є не лише покарання винних, а й попередження нових злочинів і демонтаж агентурної мережі. Важливою складовою стало використання релігієзнавчої експертизи. За дорученням РНБО профільний державний орган (ДЕСС) наприкінці 2022 р. провів детальне дослідження канонічних та організаційних зв'язків УПЦ з РПЦ. Експертиза офіційно встановила, що незважаючи на заяви про

«незалежність», УПЦ лишається структурною одиницею РПЦ [79]. Обсяг прав автономії, наданий УПЦ Москвою, не означає повної самостійності, яку має автокефальна церква. Висновок ДЕСС став підставою для подальших дій. Вже в січні 2023 р. Міністерство культури вручило УПЦ припис привести свій статут у відповідність до закону – тобто або розірвати підлеглисть Москві, або відобразити її в назві і документах. Коли ж церковне керівництво відмовилось це зробити, держава одержала юридичне підґрунтя ініціювати заборону даної організації в судовому порядку. Одночасно Кабінет Міністрів, СБУ та інші відомства отримали від РНБО завдання посилити контроль за діяльністю УПЦ на місцях – аж до перевірки використання нею державного майна (як-от заповідника «Києво-Печерська лавра») [43]. Політика безпеки щодо Московського патріархату реалізується спільними зусиллями правоохоронних, контррозвідувальних та регуляторних органів.

Третій важливий напрям – інформаційна політика та просвітницька робота. Оскільки російська пропаганда активно використовує релігійну риторику, держава мусить нейтралізувати російські впливи на ідеологічному фронті. Зокрема, влада прагне довести внутрішній і зовнішній аудиторії, що заходи проти УПЦ продиктовані виключно міркуваннями безпеки і законності, а не релігійною нетерпимістю. Українські чиновники і дипломати акцентують, що йдеться не про утиски свободи віросповідання – віряни й священники Московського патріархату можуть вільно здійснювати богослужіння, переходити до інших конфесій тощо – а про протидію колабораціонізму та ворожій агітації [38]. Показовим є випадок з Києво-Печерською лаврою. Коли навесні 2023 р. держава відмовила УПЦ у продовженні оренди лаврського комплексу, російська сторона спробувала інтерпретувати це як «наступ на православ'я» на міжнародній арені. Насправді, як пояснив проф. О. Саган, виселення монастиря УПЦ з лаври стало наслідком недобросовісного виконання умов оренди, численних порушень і нищення пам'ятки з боку монастирської адміністрації. Рішення

ґрунтується на нормах законодавства та захисті державної власності, і «до наступу на свободу совісті не має жодного стосунку» [38]. Щоби донести свою позицію, держава веде роз'яснювальну роботу серед громадян і на міжнародному рівні. Водночас експерти вказують на недостатність зусиль у окресленій сфері. На думку О. Сагана, наявність суспільних конфліктів навколо лаври та інших об'єктів зумовлена тим, що «державні органи ведуть недостатню інформаційно-роз'яснювальну роботу», чим користуються проросійські сили, переводячи питання у емоційну площину [38]. Російська пропагандистська машина намагається представити дії України як порушення релігійних прав, аби послабити міжнародну підтримку Києва. У відповідь українська влада підкреслює приверженість європейським стандартам. Усі обмеження накладаються відповідно до закону, у виняткових випадках, коли є пряма загроза суверенітету і громадському порядку. Україна формує наратив, що захист національної безпеки не суперечить свободі віросповідання, якщо здійснюється прозоро і обґрунтовано. У публічному просторі поняття «духовна незалежність» стало невід'ємною складовою ширшої концепції безпеки. Державні лідери наголошують, що країна бореться не з православною вірою, а з впливом держави-агресора, який маскується під релігію.

Варто відзначити і четвертий вимір політики – взаємодію з громадянським суспільством та релігійними спільнотами. Українська держава намагається заручитися підтримкою інших конфесій у питанні нейтралізації московського впливу. Так, Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій – провідний міжконфесійний дорадчий орган – у серпні 2024 р. одностайно підтримала законодавчу ініціативу про заборону релігійних організацій, пов'язаних з Росією. Фактично всі основні церкви і релігійні об'єднання (православні, греко- та римо-католики, протестанти, юдеї, мусульмани) погодилися з необхідністю таких заходів, окрім самої УПЦ. Безпрецедентна єдність посилила суспільну легітимність державної політики [79]. Ба більше, сама українська православна громада активно

реагує на виклики. До прикладу, після резонансних випадків колаборації чи антиукраїнських акцій з боку духовенства УПЦ сотні громад на місцях добровільно виходять з юрисдикції УПЦ і переходять до ПЦУ. Держава створила спрощену процедуру зміни підлеглих, аби гарантувати право релігійних громад на вільний вибір юрисдикції і тим самим поступово звужувати базу підтримки Московського патріархату у країні. Отже, політика української влади включає не лише заборонні кроки, а й стимулювання позитивних трансформацій у релігійному середовищі – розвитку національного духовного простору, незалежного від кремлівського впливу [79].

У підсумку, державна політика щодо діяльності УПЦ у контексті національної безпеки набула комплексного характеру. Україна фактично напрацьовує унікальний досвід захисту від ворожих впливів у релігійній сфері, балансує між свободою віросповідання і вимогами безпеки. Якщо у перші десятиліття незалежності релігійну складову часто недооцінювали, то нині вона інтегрована до стратегічного порядку денного. Кроки влади – від просвітницьких кампаній і санкцій проти проросійських священників до законодавчих новацій – принесли відчутні результати. Спроби Москви використати церковну мережу як знаряддя впливу наштовхуються на скоординовану протидію держави, інших церков і громадянського суспільства.

2.3. Нормативно-правове регулювання діяльності УПЦ: оцінка ефективності законодавчих заходів в умовах воєнного стану

Після початку повномасштабної агресії РФ у 2022 році питання діяльності УПЦ набуло особливої гостроти. Держава вжила низку законодавчих та адміністративних заходів, спрямованих на обмеження її впливу релігійної організації. У грудні 2022 року Рада національної безпеки і оборони України (РНБО) ухвалила рішення «Про окремі аспекти діяльності

релігійних організацій...», введене в дію указом Президента №820/2022. Рішенням уряду доручалося за два місяці підготувати законопроект, що унеможливить діяльність в Україні релігійних організацій, афілійованих із центрами впливу в Росії. РНБО також зобов'язала Державну службу з етнополітики та свободи совісті провести експертизу статуту управління УПЦ щодо наявності церковно-канонічного зв'язку з Московським патріархатом та за необхідності вжити передбачених законом заходів [54]. Одночасно правоохоронним органам наказано активізувати протидію підривної діяльності російських спецслужб у релігійному середовищі, а СБУ було підтримано подання про запровадження санкцій проти окремих діячів УПЦ. Уже станом на серпень 2024 року СБУ повідомила про понад 100 кримінальних проваджень щодо священнослужителів УПЦ за час війни, з яких майже 50 особам оголошено підозри і 26 отримали вироки судів [55].

Одним із перших кроків у нормативно-правовому полі стало вирішення питання офіційної назви УПЦ (. Ще у 2018 році було прийнято закон №2662-VIII, що вимагав від релігійних організацій, центр яких знаходиться в державі-агресорі, відобразити це у своїй назві. Через судові оскарження норма тривалий час не була реалізована. Лише 27 грудня 2022 року Конституційний Суд України визнав відповідними Конституції зміни до статті 12 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації», які зобов'язують зазначені релігійні об'єднання змінити назву. Згідно з рішенням КСУ, УПЦ мала протягом чотирьох місяців внести до своєї офіційної назви вказівку на приналежність до Російської православної церкви [50]. Таким чином, до кінця квітня 2023 року церкву зобов'язали перереєструвати назву із зазначенням підпорядкованості РПЦ. Рішення легітимувало попередню законодавчу вимогу і створило правове підґрунтя для подальшого впливу на УПЦ. Втім, представники церковної організації заявили, що формально не мають у статутних документах назви «Московський патріархат» і вважають, що закон про перейменування їх не стосується. Речник УПЦ Климент наполягав, що керівним центром їхньої

церкви є Київська митрополія, а жодних «закордонних центрів» впливу не існує [50]. Фактично УПЦ відмовилася виконувати вимогу про зміну назви.

У кінці 2022 року влада вдалася до перших адресних обмежень щодо УПЦ. 1 грудня 2022 року Президент Володимир Зеленський своїм указом ввів у дію рішення РНБО, яке, серед іншого, передбачало підготовку законодавчих кроків для «зміцнення духовної незалежності» України [55]. 2 грудня було офіційно оголошено про намір заборонити в Україні діяльність релігійних організацій, афілійованих з Росією, а уряд отримав доручення внести відповідний законопроект на розгляд парламенту. Того ж дня, 2 грудня 2022 року, на тлі контррозвідувальних обшуків СБУ у церковних об'єктах, Кабінет Міністрів здійснив важливий крок щодо святинь: Національний заповідник «Києво-Печерська лавра» достроково розірвав договір оренди з УПЦ на користування частиною монастирського комплексу [50]. Одночасно було зареєстровано нову юридичну особу – чоловічий монастир Православної церкви України в Києво-Печерській лаврі, фактично створивши умови для переходу святині під юрисдикцію помісної ПЦУ [50]. Впродовж грудня 2022 року – січня 2023 року УПЦ позбавили права проводити богослужіння в головних храмах Верхньої лаври, і вперше різдвяну літургію 7 січня 2023 року в Успенському соборі Лаври звершила вже ПЦУ за підтримки держави. Згодом Міністерство культури відмовило УПЦ у продовженні оренди Нижньої лаври, зобов'язавши братію залишити монастирські приміщення.

Наступним ключовим етапом стало опрацювання спеціального закону про заборону Московського патріархату. 19 січня 2023 року Кабінет Міністрів, виконуючи рішення РНБО, подав до Верховної Ради законопроект №8371 «Про забезпечення зміцнення національної безпеки у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій» [2]. Проект передбачав запровадження заборони діяльності в Україні будь-яких релігійних організацій, керівний центр (управління) яких знаходиться в державі-агресорі. Фактично йшлося про юридичну можливість припинити діяльність

УПЦ, оскільки її історичний духовний центр – Московський патріархат – розташований у Росії. Законопроект також пропонував внести відповідні зміни до Закону «Про свободу совісті та релігійні організації», зокрема до ст. 16, щоб визначити чітку процедуру ліквідації схожих релігійних організацій у судовому порядку в разі невиконання ними законних вимог про розірвання зв'язків із агресором. Розробники підкреслювали, що ініціатива спрямована не проти певної конфесії як такої, а проти залежності українських церков від держави, що веде війну проти України [29]. Показово, що профільний Комітет ВР з гуманітарної та інформаційної політики одностайно підтримав законопроект, незважаючи на політичну приналежність його членів.

Втім, проходження законопроекту №8371 через парламент виявилось непростим. Спершу у Верховній Раді не вистачало голосів через різне ставлення навіть серед правлячої більшості «Слуга народу» [5]. Деякі депутати побоювалися, що жорсткі дії проти УПЦ підігріють російську пропаганду про «гоніння на православ'я» і стануть додатковим важелем впливу Кремля на міжнародну думку. Як наслідок, розгляд питання затягувався. Лише 19 жовтня 2023 року, зібравши необхідну підтримку, парламент ухвалив законопроект у першому читанні 267 голосами «за». Подальша робота над документом тривала ще кілька місяців. Комітет доопрацьовував поправки, узгоджуючи текст із нормами міжнародного права про свободу совісті та практикою Європейського суду з прав людини. Суттєву підтримку ідеї закону висловила Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій – міжконфесійний консультативно-дорадчий орган. 17 серпня 2024 року ВРЦіРО публічно підтримала законодавчу ініціативу щодо заборони релігійних організацій, пов'язаних з РПЦ [55]. Одностайна позиція більшості українських конфесій (включно з багатьма православними, протестантськими та іншими церквами, окрім власне УПЦ) підсилила легітимність законопроекту. Врешті, 20 серпня 2024 року Верховна Рада ухвалила Закон №8371 у другому читанні та в цілому – «за» проголосували 265 народних депутатів. Закон отримав назву «Про захист конституційного

ладу у сфері діяльності релігійних організацій» і набув чинності після підпису президента, який Володимир Зеленський поставив 24 серпня 2024 року [47]. Таким чином, на законодавчому рівні вперше була прямо передбачена можливість заборони діяльності УПЦ в Україні.

Зміст ухваленого Закону чітко окреслив умови і механізм його реалізації. По-перше, дія закону автоматично поширюється на Російську православну церкву (РПЦ) – її діяльність на території України заборонено відразу з набранням чинності актом. По-друге, закон встановив перехідний період для вітчизняних релігійних організацій, які перебувають у канонічній єдності чи структурній залежності від РПЦ. Таким організаціям, за текстом закону, надається 9 місяців для розриву підпорядкування московському центру [55]. Фактично це стосувалося УПЦ, якій було запропоновано до травня 2025 року довести свою повну канонічну самостійність. Протягом визначеного періоду держава юридично не припиняла діяльність церкви, даючи їй шанс реформуватися. По-третє, закон визначив процедуру контролю за виконанням поставлених вимог. Відповідальним органом було визначено ДЕСС, яка мала видати припис релігійній організації щодо усунення порушення (а саме – щодо зв'язків з країною-агресором) і проконтролювати його виконання. У разі невиконання припису закон зобов'язує ДЕСС звернутися до суду з позовом про припинення діяльності такої релігійної організації (фактично – про примусову ліквідацію) [3]. Розгляд подібних справ, згідно з процесуальними нормами воєнного часу, відбувається в порядку адміністративного судочинства у визначеному законом суді (для організацій загальнонаціонального рівня – як от Київська митрополія УПЦ – справа підсудна Київському окружному адміністративному суду). Важливо наголосити, що всі кроки держави мають ґрунтуватися на нормах права і відбуватися під контролем судової влади, що слугує гарантією дотримання конституційних прав, наскільки це можливо в умовах війни. Сам закон №8371 був розроблений з урахуванням міжнародно-правових стандартів. Зокрема, в рішеннях Європейського суду з прав людини

неодноразово зазначалося, що держава має право вимагати від релігійної організації назви чи статусу, які не вводять вірян в оману щодо її підпорядкованості [16].

Після ухвалення закону розпочався етап його практичної реалізації. ДЕСС у співпраці з правоохоронними органами провела детальне дослідження канонічних та організаційних зв'язків УПЦ з РПЦ. Було утворено експертну групу, яка в травні–липні 2025 року аналізувала статутні документи, рішення соборів УПЦ та її реальну діяльність. Важливо, що перевірка проводилася на підставі постанови Кабінету Міністрів від 9 травня 2025 року, яка визначила порядок здійснення релігієзнавчої експертизи щодо афілійованості УПЦ із російським центром. Результати дослідження були оприлюднені 8 липня 2025 року. Держслужба з етнополітики офіційно встановила системні ознаки підпорядкованості Київської митрополії УПЦ Московському патріархату. Зокрема, виявлено залежність у статутних положеннях, наявність канонічного зв'язку та єдності з РПЦ, що суперечить заявам про повну незалежність [27]. ДЕСС видала наказ № D-8/2025 «Про виявлення ознак афілійованості Київської митрополії УПЦ» від 8 липня 2025 року, яким зобов'язала УПЦ усунути порушення закону, тобто розірвати залишки підпорядкування Москві. Одночасно ДЕСС надіслала предстоятелю УПЦ митрополиту Онуфрію офіційний припис з вимогою привести діяльність церкви у відповідність до законодавства. Служба означила і конкретні кроки, які б могли засвідчити незалежність УПЦ. Серед рекомендацій були, за даними відкритого листа ДЕСС 2023 року, внесення змін до статуту, відмова від будь-яких згадок чи поминань патріарха Кирила, публічне засудження російської агресії тощо [45]. Однак реакція з боку УПЦ була негативною. Постановами своїх синодальних органів вона оголосила, що не визнає висновків ДЕСС і вважає їх політично вмотивованими. Митрополит Онуфрій офіційно відповів відмовою виконувати припис ДЕСС. Більше того, юридична служба УПЦ подала низку позовів до судів з

оскарженнями дій влади. Оскаржувалась і сама постанова Кабміну про експертизу, і наказ ДЕСС про виявлення ознак афілійованості [45].

Коли добровільні вимоги не виконувалися, держава перейшла до жорсткішого етапу, обмеження діяльності УПЦ. 27 серпня 2025 року, після завершення строку, відведеного для «розриву зв'язків», ДЕСС ухвалила рішення визнати Київську митрополію УПЦ афілійованою з іноземною релігійною організацією, діяльність якої заборонена в Україні [45]. За змістом рішення УПЦ фактично прирівняли до структурної ланки РПЦ, тому далі почали діяти обмеження, передбачені законом.

Після ухвалення рішення ДЕСС розіслала повідомлення до установ, які мають виконувати приписані кроки. Зокрема, листи отримали Фонд державного майна, обласні й міські ради та інші органи з вимогою достроково припиняти користування майном, пов'язаним з УПЦ. Мова йшла про землю під храмами, про оренду приміщень і будівель, укладену з громадами УПЦ. Місцева влада отримала законні підстави відмовляти у користуванні землею та культовими будівлями без очікування окремих судових рішень. До кінця 2025 року частина громад і органів влади почала застосовувати надані повноваження [3]. Наприклад, Житомирська обласна рада після рішення ДЕСС оперативно скасувала попередні розпорядження і заборонила користування землею громадам, пов'язаним з РПЦ [2]. Аналогічно міські ради в різних регіонах припинили або не продовжили оренду земельних ділянок та будівель для парафій УПЦ, мотивуючи це виконанням вимог законодавства про заборону московського патріархату.

Завершальною ланкою процедури, передбаченої законом, стало судове провадження про припинення діяльності релігійної організації. На початку жовтня 2025 року ДЕСС звернулася до Київського окружного адміністративного суду з позовом про припинення (примусову ліквідацію) юридичної особи «Київська митрополія Української Православної Церкви» як організаційного центру УПЦ. Одночасно Служба подала клопотання про забезпечення позову – зокрема, про заборону УПЦ здійснювати будь-які

операції з банківськими рахунками чи відчуження майна до винесення рішення по суті [29]. Відомо, що Шостий апеляційний адміністративний суд, який розглядав одну з таких заяв, відмовив ДЕСС у накладенні арешту на рахунки церкви, пославшись на достатність вже вжитих заходів (припинення користування майном тощо). Наразі триває судовий розгляд по суті – УПЦ реалізує своє право на захист у суді, наводячи аргументи про нібито невідповідність дій влади Конституції та Конвенції з прав людини. Проте позиція державних органів залишається твердою – закон є чинним, і його норми мають бути виконані всіма сторонами [3]. Представники ДЕСС публічно наголошують, що процедура припинення діяльності УПЦ виписана дуже чітко і буде доведена до кінця відповідно до закону. Тобто після завершення судових процесів Українська православна церква в нинішньому її організаційному вигляді може бути офіційно ліквідована, а її громади повинні будуть або приєднатися до інших конфесій, або створити нові структури без московської юрисдикції.

Важливим аспектом оцінки ефективності зазначених заходів є їхній вплив на релігійну ситуацію та безпеку в Україні. Статистика свідчить про суттєві зміни в конфесійному ландшафті: з 2022 по 2025 рік майже 1 378 релігійних громад в різних областях добровільно залишили УПЦ і перейшли до Православної церкви України [74]. Ефективність нормативно-правових заходів вимірюється не лише статистикою переходів, а й ступенем нейтралізації загроз, які ці заходи покликані усунути. Станом на початок 2026 року можна констатувати, що держава значно звузила можливості для діяльності проросійських елементів під церковним прикриттям. Завдяки санкціям та кримінальним переслідуванням вдалося виявити й покарати священнослужителів, причетних до колаборації чи шпигунства на користь ворога [55]. Заборона РПЦ в Україні та визнання афілійованості УПЦ позбавили останню її головного аргументу про «незалежність» - офіційний висновок держави, підтверджений доказами, став підставою для правового припинення діяльності цієї організації. Однак, залишається виклик

забезпечити, щоб ліквідація УПЦ не призвела до радикалізації частини її вірян або утворення підпільних громад. Проте законодавець передбачив і запобіжники. Сам закон не забороняє молитися чи сповідувати православну віру – він лише ставить умову, що організація повинна бути автономною від держави-агресора. Віряни УПЦ де-факто отримали можливість або перейти до канонічно незалежної Православної Церкви України, або перезаснувати свої громади на нових засадах, вже без юридичного зв'язку з Москвою.

Варто відзначити, що в процесі реалізації заходів Україна зіткнулася з мінімальним зовнішнім тиском, хоча Росія прогнозовано намагалася використати тему «утисків канонічної церкви» в пропагандистських цілях. Підтримка з боку Вселенського Патріарха Варфоломія та більшості помісних церков світу українських дій засвідчила схвалення дій. Більше того, Вселенський Патріарх безпосередньо обговорював із Президентом Зеленським новий закон про духовну незалежність, фактично схваливши намір України позбавитися московського впливу в церкві [25].

Підсумовуючи, у 2022–2026 роках Україна сформувала цілісну нормативно-правову базу для реагування на діяльність УПЦ під час воєнного стану і реалізувала її на практиці. Правове поле об'єднало санкційні інструменти, процедури релігієзнавчої експертизи, судовий механізм припинення діяльності релігійних організацій, пов'язаних із релігійними центрами в державі-агресорі, а ще правила користування державним і комунальним майном релігійними структурами. Важливу роль у завершенні кодифікації заходів відіграв Закон України № 3894-IX, який на рівні спеціального закону закріпив юридичні підстави та процесуальний шлях для припинення діяльності відповідних релігійних організацій із залученням уповноваженого органу та судового контролю.

Разом із тим реалізована правова рамка не закрила всіх практичних питань, насамперед у сфері майнових прав та фактичного користування ресурсами. Показовим прикладом виступає Корецький Свято-Троїцький жіночий ставропігійний монастир, щодо якого експертиза ДЕСС встановила

структурну належність до РПЦ, включно з впливом релігійного центру на управлінські рішення та майно [72]. При наявності згаданого висновку релігійна організація продовжує легальне функціонування, має реєстрацію юридичної особи від 23 грудня 2003 року та користується земельною ділянкою площею 4,2445 га, що належить Корецькій міській територіальній громаді. Наведений кейс демонструє, що формальна наявність інструментів припинення діяльності не автоматично означає швидке вирішення питань користування землею й культовими спорудами, оскільки подальші кроки залежать від доказової бази, судової перспективи, позиції органів місцевого самоврядування та виконання рішень.

РОЗДІЛ III

ВИКЛИКИ ТА ЗАГРОЗИ РЕЛІГІЙНОЇ СФЕРИ ДЛЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

3.1. Механізми використання Російською Федерацією УПЦ як інструменту підривної діяльності та дестабілізації України

Російська Федерація використовує релігійний чинник як частину пропаганди і як спосіб впливу на суспільну свідомість, локальні громади, військове середовище, міжнародну думку і сферу освіти. Слід наголосити, що у випадку УПЦ загроза полягає не в самій релігійності вірян, а в тому, що частина церковного середовища стає зручною інфраструктурою для поширення російських наративів, збереження культурної залежності від Росії, формування недовіри до української держави і прикриття дій, які мають ознаки підривної діяльності.

Найпомітнішим каналом впливу є використання авторитету священнослужителя для зміни політичного сприйняття війни. Звичайна політична пропаганда часто викликає недовіру, натомість слово священника в парафіяльній громаді може сприйматися як моральна оцінка. Тому тези про «братовбивчу війну», «розкол», «гріх ворожнечі» або «напад на канонічну церкву» набувають більшої сили, коли звучать у храмі, під час проповіді, приватної розмови з вірянами або в церковних медіа. С. Здіорук наголошує, що російська церковна риторика у війні проти України працює на зняття відповідальності з Росії й перенесення провини на українську державу, ПЦУ та західний світ [23, с. 28]. Тож інколи УПЦ стає каналом повільного розмивання чіткого розуміння, хто є агресором, а хто захищається.

Зв'язок згаданої практики з УПЦ добре видно на прикладі одеського клірика, про якого СБУ повідомила у грудні 2024 року. За даними слідства, настоятель одного з храмів Одеської єпархії УПЦ під час проповідей і спілкування з парафіянами вихваляв Володимира Путіна, героїзував

російських окупантів, виправдовував війну РФ проти України й розпалював релігійну ворожнечу [62]. У наведеному випадку релігійна комунікація працює як форма політичного впливу.

Із проповідницьким впливом тісно пов'язане створення паралельного інформаційного поля. Російська Федерація зацікавлена в тому, щоб тема УПЦ постійно виглядала не як питання національної безпеки, а як історія про переслідування віруючих. Для цього використовується мережа сайтів, телеграм-каналів, відеоблогів, сторінок у соціальних мережах і навколоцерковних медіа. У березні 2024 року СБУ повідомила про нейтралізацію у Києві злочинної організації, яку правоохоронці назвали медійним блоком УПЦ. За даними слідства, група діяла на замовлення ФСБ, поширювала прокремлівські повідомлення, провокувала релігійну ненависть і мала дестабілізувати ситуацію в Україні [65]. Практична схема виглядає доволі просто: спочатку створюється сюжет про «гоніння на віру», потім він поширюється серед вірян, далі потрапляє у російські медіа і на міжнародні майданчики як нібито доказ порушення свободи совісті в Україні.

О. Саган пояснює, що російська церковна ідеологія давно використовує поняття «русского міра», «слов'янської єдності», «єдиної Святої Русі» й «канонічної території» як інструменти політичного впливу [59, с. 60]. Україна у цій логіці постає частиною «спільного духовного простору», що нівелює її статус самостійної держави з власним церковним і культурним розвитком. Так релігійна мова перетворюється на інструмент політичної залежності.

Вплив Росії не обмежується дорослими вірянами. Окреме значення має робота з дітьми й молоддю, бо вона формує довготривалий культурний код. Показовим є кейс підпільної школи при монастирі УПЦ «Голосіївська пустинь» у Києві. За матеріалом BBC News Україна від 7 січня 2026 року, журналісти «Слідство.Інфо» виявили, що при монастирі працює освітній осередок «Перспектива», який формально подається як «сімейний клуб», але фактично діє як школа. Діти навчаються за радянськими підручниками,

дивляться російські фільми, співають російські пісні, вивчають російську мову, але офіційно числяться в ліцензованих українських школах [49].

Значення згаданого кейсу виходить за межі мовного питання, оскільки йдеться про формування альтернативного освітнього середовища, у якому українська школа, українська мова, державні символи й сучасна національна пам'ять втрачають належне місце. У матеріалі BBC наведено слова матері одного з учнів, яка протиставляє молитву хвилині мовчання та називає український гімн «ненормальним» [49]. Для національної безпеки проблема полягає в тому, що дитина засвоює цілий світоглядний набір – радянські підручники, російські культурні образи, знецінення українських символів і недовіру до державної системи освіти.

Освітній напрям доповнюється зберіганням і поширенням проросійської літератури в церковних приміщеннях. У 2022 році СБУ проводила безпекові заходи в об'єктах УПЦ, зокрема у Києво-Печерській лаврі, монастирях і єпархіальних приміщеннях. За повідомленнями правоохоронців, під час перевірок знаходили проросійські матеріали, російські документи, готівку, тексти з риторикою «русского міра» й літературу, що просувала імперські уявлення про Росію [66]. Подібна література не завжди діє як пряма агітація. Часто вона подається у вигляді духовного читання, історичних роздумів або церковних текстів. Проте зміст формує думку про духовну першість Росії, особливу роль Москви й вторинність української церковної традиції.

Поряд з ідеологічним і культурним впливом існує прямий розвідувально-підривний вимір. Окремі представники УПЦ, за матеріалами СБУ, фігурують у справах про передавання інформації ворогу, співпрацю з окупантами й сприяння російським спецслужбам. У грудні 2022 року СБУ повідомила про вирок настоятелю храму УПЦ у Лисичанську, який передавав окупантам інформацію про позиції українських військ у районі Сєвєродонецька. За даними слідства, його цікавили кількість особового складу, військова техніка, позиції ЗСУ і місцеві патріоти, здатні чинити

спротив окупації [14]. Приклад показує, що священник у громаді має доступ до людей, знає настрої, родини, місцеві конфлікти й може збирати відомості без зайвої підозри.

Схожий ризик видно у справі настоятеля Святогірської лаври митрополита Арсенія. У квітні 2024 року СБУ повідомила, що він під час літургії назвав адреси блокпостів Сил оборони у Краматорському районі Донеччини, після чого відеозапис потрапив на сайт лаври й у місцевий телеграм-канал [63]. Тобто ворог отримував дані з відкритого відео, розміщеного на церковному ресурсі.

Ще один показовий приклад стосується Харківщини. У серпні 2024 року СБУ повідомила про затримання священника УПЦ, якого слідство назвало агентом російського ГРУ. За даними правоохоронців, він збирав інформацію про ешелони ЗСУ, які перевозили особовий склад, техніку й боєприпаси на передову, а для цього залучив працівника місцевої філії Укрзалізниці [64]. У наведеному випадку церковний статус створює додаткову довіру до священнослужителя й полегшує встановлення контактів із людьми, які можуть мати доступ до важливої інформації. Як наслідок особиста проросійська позиція окремої особи переростає у невелику мережу збору відомостей військового характеру.

Безпековий ризик посилюється тоді, коли релігійна мобілізація набуває протестної форми. Показовим є кейс Києво-Печерської лаври. У лютому 2024 року СБУ повідомила про підозру ієродиякону УПЦ, який, за даними слідства, організовував масові провокації навесні 2023 року. Під виглядом акцій протесту він мав розхитати ситуацію в Києві, координував дії з проросійським блогером Анатолієм Шарієм і поширював матеріали на підтримку агресії РФ [75]. Механізм діє на емоційному рівні. Майнове чи адміністративне питання переводиться в площину захисту святині. Люди приходять не на політичний мітинг, а нібито на захист віри. У підсумку Росія отримує картинку внутрішнього конфлікту в Україні, яку можна використати в пропаганді.

Окреме місце займає військове середовище і капеланство. Капелан має доступ до військовослужбовців, працює з їхнім моральним станом, перебуває поруч із людьми, які володіють службовою інформацією. Тому держава обмежує участь священнослужителів УПЦ у військовому капеланстві. У грудні 2024 року Державна служба України з етнополітики та свободи совісті повідомила, що жоден священнослужитель УПЦ не отримав мандата військового капелана. Водночас медіа повідомляють про спроби окремих кліриків діяти в капеланському напрямі або змінювати юрисдикцію для служіння серед військових. Ризик пов'язаний не лише з офіційним мандатом капелана, оскільки доступ до військовослужбовців може виникати й поза формальними процедурами – під виглядом духовної підтримки, благодійної допомоги або приватного душпастирства.

Внутрішній вплив доповнюється міжнародною дискредитацією України. Російська дипломатія й церковні структури просувають тезу, що Україна нібито переслідує православних. М. Васін у звіті Інституту релігійної свободи зазначає, що неоднозначна позиція УПЦ щодо російської агресії дає Росії можливість поширювати за кордоном повідомлення про нібито утиски релігійної свободи в Україні [97, с. 21]. У практичному вимірі кожна перевірка, кримінальна справа, рішення місцевої громади чи орендний конфлікт може подаватися як гоніння. Так Росія намагається відвести увагу від власних злочинів, зокрема знищення храмів, убивств і переслідування духовенства на окупованих територіях.

У межах ширшої інформаційної кампанії важливу роль відіграє дискредитація Православної церкви України. Для Росії ПЦУ є не просто церковним конкурентом. Її існування руйнує російську тезу про Київ як частину єдиного духовного простору. Тому проросійська риторика постійно подає ПЦУ як «неканонічну», «політичну», «створену державою» або «ворожу». С. Здіорук зазначає, що після надання Томосу Російська православна церква й пов'язані з нею сили намагаються маргіналізувати автокефалію ПЦУ, провокувати міжцерковні конфлікти й формувати для

міжнародної аудиторії картинку насильницького «захоплення храмів» [22, с. 629]. Практика дискредитації ПЦУ поглиблює розкол усередині громад. Перехід парафії до ПЦУ подається у проросійській риторичній як напад на віру, хоча йдеться про рішення самої релігійної громади. Як наслідок локальна суперечка навколо храму перетворюється на інформаційний привід для дискредитації України.

Отже, Російська Федерація використовує УПЦ у кількох площинах одночасно. У релігійній площині формується уявлення про духовну єдність з Росією й підважується українська церковна самостійність. В інформаційній площині створюється образ переслідуваної церкви і дискредитується Україна за кордоном. В освітній площині підтримуються радянсько-російські культурні коди, що добре показує кейс підпільної школи при Голосіївському монастирі. У безпековій площині йдеться про справи щодо передавання військової інформації, роботи на російські спецслужби, провокацій біля лавр і спроб доступу до військового середовища. Найбільша небезпека полягає в тому, що всі ці дії часто прикриваються мовою віри, традиції, канонічності й захисту святинь.

3.2. Обмеження свободи совісті й релігії на тимчасово окупованих територіях України

На тимчасово окупованих територіях України свобода совісті й релігії втрачає зміст гарантованого права і перетворюється на сферу адміністративного, силового та ідеологічного контролю окупаційної влади. Українська модель державно-церковних відносин ґрунтується на релігійному плюралізмі, праві громад діяти в межах закону, вільно проводити богослужіння, навчати віри дітей і дорослих, поширювати релігійну літературу, брати участь у громадському житті. На окупованих територіях така модель цілеспрямовано руйнується. На її місце запроваджується російська система контролю, у межах якої прийнятними визнаються тільки

лояльні релігійні структури, а громади з українською або незалежною позицією витісняються з публічного простору.

Правова основа проблеми полягає у відмінності між законним обмеженням зовнішніх проявів релігійної свободи й репресивним придушенням релігійного життя. В. Чернописька наголошує, що внутрішня свобода думки, совісті та релігії має абсолютний характер, тоді як зовнішній прояв релігії може обмежуватися тільки за умов, передбачених міжнародними договорами і національним законодавством [81, с. 107]. Російська окупаційна практика не відповідає такій логіці, бо обмеження застосовуються для підпорядкування релігійного середовища політичному режиму. Тому йдеться про системне порушення права на свободу совісті й релігії.

Перші наслідки російської окупації стали помітними у Криму після 2014 року. За даними, наведеними В. Чернопиською, до окупації на півострові діяли щонайменше 2220 релігійних організацій, які представляли не менше 43 деномінацій. Станом на кінець 2020 року російська влада повідомляла вже про 907 релігійних організацій і приблизно 20 деномінацій [81, с. 108]. У Криму зникає релігійна багатоманітність, а разом із нею – можливість відкритої присутності українських, кримськотатарських, протестантських та інших незалежних релігійних спільнот.

Кримський приклад демонструє ширшу політику Росії, спрямовану на придушення неросійських ідентичностей. Amnesty International у 2024 році підкреслила, що Росія системно обмежує українську і кримськотатарську ідентичність на півострові, зокрема у сфері мови, освіти, медіа, культурних практик і релігійного життя. Організація окремо звернула увагу на тиск щодо релігійних практик, які не узгоджуються з офіційною московською моделлю [95]. Релігійна свобода в Криму тому не існує окремо від ширшої політики русифікації. Мусульманські громади кримських татар, Православна церква України, Свідки Єгови, незалежні протестантські спільноти стають

об'єктами контролю через зв'язок релігії з ідентичністю, громадянською позицією та пам'яттю про українську належність Криму.

Один із найбільш дієвих інструментів обмеження полягає у примусовій перереєстрації релігійних громад за російськими правилами. Формально окупаційна адміністрація створює процедуру легалізації, але фактично перетворює реєстрацію на фільтр лояльності. Громада, яка не проходить російську реєстрацію або не бажає підпорядковуватися вимогам окупаційної влади, ризикує втратити приміщення, право на богослужіння, доступ до банківських операцій, юридичний статус і можливість публічної діяльності. Інститут релігійної свободи ще у 2018 році зафіксував потребу міжнародного моніторингу фактів примушування громад до перереєстрації, переслідувань за діяльність без реєстрації і безпідставних звинувачень в екстремізмі [67, с. 21].

Поряд із перереєстрацією застосовується російське законодавство про так звану незаконну місіонерську діяльність. В українському праві немає аналогічної норми, оскільки релігійні громади мають право проповідувати, поширювати переконання і здійснювати місіюну діяльність у межах закону. На окупованих територіях російська адміністрація відкриває провадження за ст. 5.26 Кодексу РФ про адміністративні правопорушення щодо християн, мусульман, іудеїв та представників інших конфесій. За період окупації загальна сума штрафів за незаконну місіонерську діяльність становила приблизно 2 млн рублів [81, с. 108]. На практиці будь-яка молитва поза дозволеним приміщенням, розмова про віру, релігійна зустріч у приватному будинку або поширення літератури може стати приводом для тиску.

Окремо проявляється переслідування релігійних меншин. У доповіді Інституту релігійної свободи 2018 року вказано, що на окупованих територіях Донеччини й Луганщини основними мішенями стали євангельські християни, православні громади Київського патріархату, греко-католики, Свідки Єгови та інші спільноти, які не вписувалися в ідеологію русского міра [67, с. 6–8]. Окупаційна влада подавала їх як «сектантів»,

«екстремістів», «агентів Заходу» або прихильників України. Риторика окупаційної влади створює підстави для закриття храмів, допитів, обшуків, вилучення літератури й заборони публічних богослужінь. Важливо, що в межах окупаційного режиму релігійна відмінність трактується як політична небезпека.

На Донбасі релігійне переслідування від початку окупації мало силовий характер. Інститут релігійної свободи фіксував викрадення, незаконне позбавлення волі, моральні знущання, фізичні катування й убивства священнослужителів та вірян нетрадиційних для окупаційної влади конфесій. У доповіді вказано, що храми й молитовні будинки захоплювалися, частину з них використовували як вогневі позиції та казарми для бойовиків і російських військових [67, с. 3]. За умов окупаційного режиму культова споруда втрачає сакральне призначення і перетворюється на об'єкт військового використання. Наслідком стає руйнування права громади на богослужіння.

Православна церква України на окупованих територіях зазнає особливого тиску, бо її присутність прямо пов'язується з українською державною ідентичністю. У 2024 році митрополит Епіфаній повідомив, що священники ПЦУ на частині окупованих територій Донецької, Луганської та Херсонської областей служать таємно, збираючи громади у місцях, які важко виявити. За його словами, відкриті богослужіння можуть закінчитися арештом. Окремо він згадав священника Степана, якого, за повідомленням ПЦУ, катували й убили на Херсонщині [93]. Таємний характер богослужінь є дуже показовим. Якщо священник змушений ховатися від влади тільки за служіння українській церковній громаді, свобода релігії фактично зникає.

Греко-католицькі громади також стають об'єктом витіснення з окупованого релігійного простору. У березні 2024 року Інститут релігійної свободи повідомив, що на початку року так звані «козаки» на окупованій Донеччині опечатали всі храми Української греко-католицької церкви в Донецьку і прилеглі території, не допускаючи вірян до молитви й

богослужінь [92]. Тобто окупаційна влада блокує право громади збиратися у власному храмі. Віряни позбавляються місця молитви, спільної літургії, духовної підтримки й зв'язку зі своєю церковною традицією.

Мусульманські громади кримських татар перебувають під посиленним контролем силових структур. Amnesty International зазначає, що російські правоохоронні органи неодноразово переривали п'ятничні молитви в мечетях Криму шляхом перевірки документів присутніх, а обшуки в домівках проводилися під приводом пошуку релігійної літератури [95]. За повідомленням Media Center Ukraine, станом на січень 2024 року існувало щонайменше 100 випадків переслідування кримських татар за релігійною ознакою; серед 208 кримських політичних в'язнів 125 були кримськими татарами [92]. У 2024 році, за даними CrimeaSOS, російські силовики провели щонайменше 45 довільних обшуків у Криму; частина з них стосувалася Свідків Єгови, кримських татар, журналістів, ветеранів кримськотатарського руху та незалежних мусульманських громад [86]. Отже, релігійна практика мусульман у Криму стає сферою постійного нагляду.

Свідки Єгови є ще однією групою, яка зазнає репресій за російською моделлю. Після заборони їхньої діяльності в Росії окупаційні адміністрації поширили таку ж логіку на Крим і окремі райони Донбасу. У доповіді Інституту релігійної свободи наведено приклад заяви представника так званого «міністерства державної безпеки ЛНР» 2017 року, який звинувачував Свідків Єгови у підтримці українських спецслужб, неонацистських організацій і терористичної діяльності [67, с. 13]. Наведені приклади демонструють пряме перенесення російської антиекстремістської політики на українські території.

Силовий тиск поєднується з руйнуванням матеріальної основи релігійного життя. Вікторія Чернописька наводить дані Міністерства культури та інформаційної політики, за якими станом на 25 березня 2022 року було зруйновано щонайменше 59 храмів у 8 областях України; у середньому окупанти знищували дві релігійні споруди за добу [81, с. 108]. У

2024 році Інститут релігійної свободи повідомив уже про щонайменше 630 пошкоджених або повністю зруйнованих церков, молитовних будинків та інших релігійних об'єктів за період повномасштабного вторгнення [88].

Сучасні міжнародні звіти підтверджують, що релігійні порушення є частиною загальної політики страху на окупованих територіях. Управління Верховного комісара ООН з прав людини у 2024 році описало клімат страху, створений Російською Федерацією на окупованих територіях, який ґрунтується на свавільних затриманнях, тортурах, нав'язуванні російської мови, права, громадянства й освітніх програм [96]. OSCE ODHR у 2024 році також наголосило на довготривалих затриманнях цивільних, катуваннях і примусі в окупованих районах [89]. Релігійні громади функціонують усередині режиму страху, тому навіть формальна можливість молитися не гарантує реальної свободи совісті. Вірянин змушений постійно оцінювати ризик доносу, обшуку, звинувачення в екстремізмі або зв'язках з Україною.

Отже, обмеження свободи совісті й релігії на тимчасово окупованих територіях України має системний характер. Воно проявляється у примусовій перереєстрації громад, запровадженні російських норм про незаконну місіонерську діяльність, забороні або витісненні окремих конфесій, захопленні храмів, переслідуванні духовенства, обшуках у домівках вірян, руйнуванні культових споруд, тиску на мусульманські, протестантські, греко-католицькі, православні українські та інші незалежні релігійні громади. Росія використовує релігійну сферу як частину окупаційного управління.

3.3. Рекомендації щодо посилення релігійної безпеки України та протидії деструктивному впливу УПЦ

Посилення релігійної безпеки України має спиратися на поєднання правового контролю, інформаційної стійкості, захисту свободи совісті, прозорості релігійних інституцій і системної роботи з громадами. УПЦ у

цьому контексті потребує чіткої державної політики, яка відокремлює право людини на віру від діяльності організаційних структур, здатних підтримувати зв'язки з релігійними центрами держави-агресора. В. Чорнописька підкреслює, що внутрішня свобода релігії має абсолютний характер, а зовнішній прояв релігійної діяльності може обмежуватися лише на підставі закону й міжнародних стандартів [81, с. 107]. Отже, держава повинна захищати віруючих, але водночас реагувати на релігійні структури, які використовуються для політичного впливу, поширення пропаганди або підриву національної безпеки.

Правова політика щодо УПЦ має залишатися максимально процедурною. Закон України № 3894-ІХ від 20 серпня 2024 року закріплює підхід, за яким обмеження стосується релігійних організацій, пов'язаних з іноземною релігійною організацією, діяльність якої заборонена в Україні, а не конфесійної належності громадян. Закон визначає ознаки афілійованості, серед яких входження до структури забороненої іноземної релігійної організації, статутна або канонічна залежність, участь іноземного центру у призначенні керівництва чи затвердженні документів. Тому головною рекомендацією є збереження доказового порядку реагування: експертиза, припис, строк для усунення порушень, можливість судового захисту, публічне пояснення рішення. Значну роль у цьому напрямі повинна виконувати Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. Надалі ДЕСС варто посилити експертними, юридичними й аналітичними ресурсами. Служба має здійснювати регулярний аналіз статутних документів, публічних заяв, освітніх і медійних структур, кадрових зв'язків та фінансових потоків релігійних організацій, які можуть мати залежність від російських центрів впливу.

ДЕСС, СБУ, Національна поліція, Міністерство освіти і науки, Міністерство культури та стратегічних комунікацій, місцеві військові адміністрації й органи самоврядування мають працювати в єдиній системі. Координація потрібна для раннього виявлення ризиків, обміну інформацією,

реагування на пропаганду, перевірки освітніх осередків, захисту військового середовища й попередження конфліктів навколо храмів.

Практична протидія деструктивному впливу УПЩ має починатися з постійного моніторингу ризикових дій. Предметом уваги держави повинні бути проповіді з виправданням російської агресії, поширення матеріалів із наративами русского міра, контакти з окупаційними адміністраціями, спроби впливу на військових, приховані освітні проекти, участь у координованих інформаційних кампаніях, підбурювання до міжконфесійної ворожнечі. Моніторинг має вестися в межах закону, із залученням релігієзнавців, юристів, фахівців з інформаційної безпеки та представників правозахисного середовища. ОБСЄ у керівних принципах щодо свободи релігії або переконань і безпеки наголошує, що безпекові заходи мають узгоджуватися з міжнародними зобов'язаннями у сфері прав людини [87]. Тому моніторинг не повинен перетворюватися на стеження за віруючими, його мета полягає у виявленні дій, які створюють реальну загрозу державі.

Важливою рекомендацією є посилення роботи з місцевими громадами. На локальному рівні найчастіше виникають конфлікти довкола переходів парафій, користування храмами, оренди майна, церковних земель, доступу до монастирів і релігійних споруд. Місцева влада повинна діяти як гарант законної процедури. Потрібні відкриті збори громад, фіксація рішень, юридичний супровід, медіація, інформування поліції про ризики провокацій, нейтральна комунікація з усіма учасниками. С. Здіорук і В. Токман обґрунтовують децентралізацію державної політики у сфері свободи совісті й релігії, бо місцева влада краще бачить реальну ситуацію в громадах [21, с. 23].

Окрема лінія рекомендацій стосується майна й фінансів. Держава і громади мають провести повний аудит договорів оренди, користування пам'ятками, земельними ділянками, монастирськими комплексами, приміщеннями при храмах, благодійними фондами й видавничими структурами. Прозорість потрібна для запобігання використанню церковного

майна в політичних, пропагандистських або незаконних цілях. Рішення щодо державного та комунального майна мають бути однаковими для всіх релігійних організацій, з відкритими документами, зрозумілими підставами й можливістю оскарження.

Сфера освіти потребує спеціальної уваги. Кейс підпільної школи при монастирі УПЦ «Голосіївська пустинь» показав, що релігійне середовище може використовуватися для створення паралельного освітнього простору. Потрібно запровадити регулярну перевірку релігійних освітніх осередків, які працюють із дітьми. Перевірка має охоплювати навчальні програми, підручники, фактичне місце навчання, облік дітей, педагогічний склад, мову освітнього процесу й дотримання державного стандарту. Релігійне виховання може бути частиною життя родини та громади, але воно не повинно замінювати державну освіту, приховувати антиукраїнський зміст або формувати у дітей недовіру до української держави. Паралельно варто розвивати в школах і університетах курси з історії релігій, релігієзнавства, медіаграмотності та громадянської ідентичності. НІСД прямо пропонує посилити освітній компонент, зокрема викладання історії релігій світу й релігієзнавства [21, с. 36].

Комунікаційна політика держави має бути не менш важливою, ніж юридичні кроки. Росія використовує кожен перевірку, судову справу або майновий конфлікт для створення образу переслідуваної церкви. Тому органи влади повинні пояснювати суспільству підстави рішень простою мовою. У публічній комунікації потрібно постійно розмежовувати свободу віри й діяльність структур, пов'язаних з центрами впливу держави-агресора.

Для протидії дезінформації потрібно розвивати аналітичні звіти про релігійні наративи. Центр протидії дезінформації, ДЕСС, СБУ, незалежні релігієзнавці, Інститут релігійної свободи й профільні медіа можуть готувати регулярні огляди, у яких пояснюватиметься, як працюють тези про «гоніння», «розкол», «захоплення храмів», «неканонічність ПЦУ», «захист православних». Після викриття у 2024 році «медійного блоку» УПЦ, який, за

даними СБУ, діяв на замовлення ФСБ і розпалював релігійну ворожнечу, стало очевидно, що релігійна тематика може бути частиною організованих інформаційних диверсій.

У військовій сфері необхідно зберегти суворі вимоги до капеланства. Капелан працює з моральним станом військовослужбовців і має доступ до середовища, де циркулює чутлива інформація. Тому духовна опіка у війську повинна здійснюватися за прозорою процедурою, з перевіркою доброчесності, відсутності залежності від центрів держави-агресора й дотриманням стандартів військової безпеки. Одночасно потрібно розвивати якісну душпастирську допомогу від церков і релігійних організацій, які підтримують українську державність і пройшли належну перевірку.

Необхідною складовою є міжнародна адвокація. Україна має постійно пояснювати партнерам, що російський релігійний вплив не є внутрішнім богословським спором, а входить до структури гібридної війни. У міжнародній комунікації варто поєднувати дві лінії аргументації. Перша полягає у демонстрації прозорості українських процедур щодо УПЦ. Друга полягає у фіксації реальних порушень релігійної свободи з боку Росії на окупованих територіях. Нагадування про російську практику релігійного терору допомагає нейтралізувати міф про РФ як захисницю православ'я.

Після деокупації територій необхідно підготувати програму відновлення релігійного плюралізму. Вона має охоплювати повернення захопленого майна, правову допомогу громадам, відновлення храмів і молитовних будинків, документування злочинів проти духовенства й вірян, психологічну підтримку постраждалих спільнот, очищення реєстрів від незаконних рішень окупаційних адміністрацій. Після повернення територій державі доведеться відновлювати адміністративний контроль разом із релігійним життям як важливою частиною громадської довіри.

Варто створити постійну експертну платформу з релігійної безпеки. До неї мають увійти релігієзнавці, юристи, соціологи, фахівці з інформаційної безпеки, представники ДЕСС, правоохоронних органів, правозахисних

організацій, ПЦУ, УГКЦ, протестантських церков, мусульманських спільнот, юдейських організацій, релігійних меншин. Завдання платформи має полягати у підготовці ризик-оцінок, рекомендацій для місцевої влади, освітніх матеріалів, експертиз щодо мови ворожнечі, моделей комунікації для громад і пропозицій до законодавства.

На рівні суспільства слід підтримувати переходи громад до релігійних юрисдикцій, які не мають залежності від держави-агресора, але тільки з повагою до законної процедури. Будь-який перехід має ґрунтуватися на рішенні громади, належному оформленні документів, захисті прав меншості, недопущенні фізичного тиску й прозорому вирішенні майнових питань. Росія активно використовує конфлікти навколо храмів для дискредитації України. Тому кожна громада, яка змінює юрисдикцію цивілізовано, фактично зменшує простір для російської пропаганди.

Отже, посилення релігійної безпеки України потребує системної політики, яка поєднує право, безпеку, освіту, медіаграмотність, міжнародну комунікацію й місцеву медіацію. Протидія деструктивному впливу УПЦ має здійснюватися через правову нейтралізацію інституційної залежності від російських центрів, контроль ризикових освітніх та інформаційних практик, прозорість майна й фінансів, безпечне капеланство, персональну відповідальність колаборантів, підтримку громад і послідовне пояснення державної політики.

ВИСНОВКИ

Здійснене дослідження дало змогу дійти до таких висновків і узагальнень.

1. Проаналізовано теоретичні засади релігійної безпеки в контексті національної безпеки України. Релігійна безпека розкрита як важливий складник загальної системи національної безпеки, пов'язаний із захистом духовної ідентичності, суспільної єдності, міжконфесійної рівноваги та стійкості держави до зовнішнього ідеологічного впливу. Релігійна сфера в умовах війни перестає бути суто приватним або культурним питанням, оскільки здатна впливати на громадську думку, політичну лояльність, інформаційну стійкість населення і здатність суспільства до спротиву.

Російське православ'я функціонує як ідеологічна основа концепції русского міра, у межах якої релігійна риторика використовується для виправдання імперської політики Росії, заперечення української окремішності та підміни державного суверенітету уявленням про спільний духовний простір. Водночас конфесійне середовище України зберігає поліконфесійний характер, а повномасштабна війна пришвидшила зміну суспільних орієнтирів, зростання ролі ПЦУ, зменшення довіри до УПЦ і переосмислення зв'язку між релігійною належністю та громадянською ідентичністю .

2. Досліджено державне регулювання релігійної сфери в контексті національної безпеки України. Визначено, що державна політика у релігійній сфері має поєднувати гарантування свободи совісті з реагуванням на реальні безпекові ризики. В умовах війни держава не може залишати релігійну сферу поза контролем, якщо окремі організаційні структури, медійні ресурси, освітні осередки або представники духовенства використовуються для поширення проросійських наративів, формування недовіри до української влади чи співпраці з державою-агресором.

Оцінка нормативно-правових заходів показала, що Україна поступово переходить від політичних заяв до процедурного регулювання. Значення мають рішення РНБО, санкційні механізми, діяльність ДЕСС, законодавчі зміни щодо організацій, пов'язаних із релігійними центрами держави-агресора, перевірки майнових і статутних питань, реагування правоохоронних органів на конкретні випадки колабораційної або підривної діяльності.

3. Виділено виклики та загрози релігійної сфери для національної безпеки України. Найбільш небезпечними є механізми, за допомогою яких Російська Федерація використовує УПЦ як середовище впливу. Йдеться про поширення ідеології русского міра, дискредитацію ПЦУ, створення образу переслідуваної церкви, підміну причин війни мовою братовбивчого конфлікту, використання церковних медіа, вплив на дітей у парацерковних освітніх осередках, зберігання проросійської літератури, провокування конфліктів навколо храмів і спроби доступу до військового середовища під виглядом духовної підтримки.

Окрему групу загроз становлять порушення свободи совісті й релігії на тимчасово окупованих територіях України. Російська окупаційна влада витісняє релігійний плюралізм, змушує громади проходити перереєстрацію за російськими правилами, переслідує ПЦУ, УГКЦ, протестантів, мусульманські громади кримських татар, Свідків Єгови та інші незалежні релігійні спільноти. Захоплення храмів, заборона богослужінь, обшуки, викрадення духовенства, катування, руйнування культових споруд і нав'язування російської релігійно-політичної моделі засвідчують, що окупаційний режим розглядає свободу віри як загрозу власному контролю.

4. Сформовано рекомендації щодо посилення релігійної безпеки України та протидії деструктивному впливу УПЦ. Основою подальшої політики має стати баланс між захистом права людини на віру та нейтралізацією інституційних каналів впливу держави-агресора. Доцільно посилити спроможність ДЕСС, удосконалити міжвідомчий моніторинг

релігійних ризиків, забезпечити прозору процедуру перевірки афілійованості, провести аудит церковного майна, контролювати освітні осередки при релігійних структурах, розвивати медіаграмотність і системно пояснювати суспільству різницю між свободою віри та підривною діяльністю під релігійним прикриттям.

Практичне значення мають локальна медіація під час переходів громад, захист прав меншості в релігійних громадах, недопущення силових провокацій, розвиток безпечного військового капеланства, персональна відповідальність осіб, які співпрацюють із ворогом, і міжнародна адвокація щодо злочинів Росії проти релігійної свободи на окупованих територіях. Після деокупації територій важливо відновлювати адміністративний контроль разом із релігійним життям як частиною громадської довіри, поверненням захопленого майна, документуванням злочинів і підтримкою постраждалих релігійних спільнот.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонов В. Конституційно-правові засади національної безпеки : монографія. Київ, ТАЛКОМ. 2017. 576 с.
2. Березіна А. Без права на землю. Де в Україні вже заборонили УПЦ МП. *РБК-Україна*. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/prava-zemlyu-de-ukrayini-vzhe-zaboronili-1682607666.html> (дата звернення: 21.01.2026).
3. Буряк А. «Процедура дуже чітка»: що після Дня Незалежності чекає на УПЦ МП, яка відмовилася розірвати зв'язок із РПЦ. *Еспресо*. URL: <https://espresso.tv/suspilstvo-protsedura-duzhe-chitka-shcho-pislya-dnya-nezalezhnosti-chekae-na-upts-mp-yaki-vidmovilasya-rozirvati-zvyazok-iz-rpts> (дата звернення: 21.01.2026).
4. В Донецьку «козаки» опечатали храми УГКЦ. Інститут релігійної свободи. 23.03.2024. URL: <https://irs.in.ua/p/189>. (дата звернення: 10.05.2026).
5. Василенко Д. Геть від Москви. У Раді збираються заборонити УПЦ МП – що відомо. *РБК-Україна*. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/get-vid-moskvi-k-radi-zbirayutsya-zaboroniti-1723413259.html> (дата звернення: 21.01.2026).
6. Відсутні будь-які законні підстави для перейменування УПЦ – Голова Юридичного відділу прокоментував останнє рішення Конституційного суду. *Українська Православна Церква : Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. URL: <https://uoc-news.church/2022/12/27/vidsutni-bud-yaki-zakonni-pidstavi-dlya-perejmenuvannya-upc-golova-yuridichnogo-viddiluprokomentuvav-ostannje-rishennya-konstitucijnogo-sudu/> (дата звернення: 21.01.2026).
7. Війна і Церква. Церковно-релігійна ситуація в Україні 2022 р. *Соціологічна служба Центру Разумкова*. URL: https://razumkov.org.ua/images/2023/02/13/2022_Religiya_SITE.pdf (дата звернення: 27.03.2025).
8. Віктор Єленський: «Структури Московського патріархату не повинні бути в Україні. Таким є суспільний запит». *Українська правда*. URL:

https://lb.ua/news/2022/12/23/540088_viktor_ielenskiy_strukturi.html (дата звернення: 28.04.2025).

9. Вселенський патріархат вручає томос про автокефалію української церкви – трансляція. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-tomos-vruchennia/29691838.html> (дата звернення: 27.03.2025).

10. Всеукраїнська Рада Церков закликає до єднання та молитви за Україну. *Інститут релігійної свободи : офіційний вебсайт*. URL: <https://irs.in.ua/p/83> (дата звернення: 21.01.2026). (irs.in.ua)

11. Глава СБУ назвав кількість вироків за держзраду від початку повномасштабної війни. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/4007341-glava-sbu-nazvav-kilkist-virokiv-za-derzzradu-vid-pocatku-rovnomasstabnoi-vijni.html> (дата звернення: 14.01.2026).

12. Дячук К. СБУ викрила в Запоріжжі осередок російської розвідки, який координував священник УПЦ МП. *Інститут масової інформації (ІМІ)*. URL: <https://imi.org.ua/news/sbu-vykryla-u-zaporizhzhhi-oseredok-rosijskoji-rozvidky-yakuj-koordinuvav-svyashhennyk-upts-mp-i69827> (дата звернення: 14.01.2026).

13. Жоден священнослужитель УПЦ не є військовим капеланом в Україні – Держетнополітики. *Укрінформ*. 2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3939955-zoden-svasennosluzitel-upc-mp-ne-e-vijskovim-kapelanom-v-ukraini-derzetnopolitiki.html>. (дата звернення: 10.05.2026).

14. За матеріалами СБУ до 12 років ув'язнення засуджено священника УПЦ, який «зливав» позиції ЗСУ в Сєвєродонецьку. *Служба безпеки України*. 2022. URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/za-materialamy-sbu-do-12-rokiv-uviaznennia-zasudzheno-sviashchennyka-upts-mp-yakui-zlyvav-pozytsii-zsu-v-sievierodonetsku>. (дата звернення: 10.05.2026).

15. За останні два роки російські війська вбили тридцять українських священнослужителів і двадцять шість ув'язнили – заява голови ІРФА.

Інститут релігійної свободи. 24.02.2024. URL: <https://irs.in.ua/p/182>. (дата звернення: 10.05.2026).

16. Заборона російської церкви: що передбачає новий закон? *Центр Формування Політики*. URL: <https://www.cpm.org.ua/post/zaborona-rosiiskoitserkvy> (дата звернення: 21.01.2026).

17. Заява Священного Синоду Української Православної Церкви від 12 травня 2022 р. *Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. 2022. URL: <https://news.church.ua/2022/05/12/zayavasvyashhennogo-sinoduukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-12-travnua-2022-roku/> (дата звернення: 28.03.2025).

18. Звернення вірян Української православної церкви. URL: <http://surl.li/ifaqv> (дата звернення: 28.03.2025).

19. Звернення Священного Синоду Української Православної Церкви від 28 лютого 2022 р. *Українська Православна Церква : офіц. сайт*. URL: <https://news.church.ua/2022/02/28/zvernennya-svyashhennogo-sinoduukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-28-lyutogo-2022-roku> (дата звернення: 28.03.2025).

20. Звіт про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2023 р. Архів Державної служби України з етнополітики та свободи совісті. URL: <https://data.gov.ua/dataset/3d0dc6d8-bc68-4796-a08c-70222258e566/resource/a1ba8300-15ad-4e1a-8bf6-7f3e3de419d4> (дата звернення: 27.03.2025).

21. Здіорук С. І., Токман В. В. Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України. Київ : НІСД, 2023. 36 с. DOI: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.07>

22. Здіорук С. Російська православна церква як механізм деструкції національної єдності в Україні. *Україна дипломатична*. 2019. Вип. 20. С. 628–637. URL: <https://ud.gdip.com.ua/wp-content/uploads/2020/02/63.pdf>. (дата звернення: 10.05.2026).

23. Здіорук С. Російська церква у війні проти України. Релігійний чинник та його використання у сучасній гібридній війні. Тернопіль: ФОП

Паляниця В. А., 2022. С. 27–36. URL: <https://elartu.tntu.edu.ua/handle/lib/40376>.
(дата звернення: 10.05.2026).

24. Здіорук С. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття: монографія. Київ: Знання України. 2005. 552 с.

25. Зеленський обговорив новий закон про духовну незалежність зі Вселенським Патріархом. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3897461-zelenskij-obgovoriv-novij-zakon-pro-duhovnu-nezaleznist-zi-vselenskim-patriarhom.html> (дата звернення: 21.01.2026).

26. Із УПЦ (МП) до ПЦУ перейшло майже 1,4 тис. релігійних громад у 2022–2025 рр. *Агентство Інтерфакс-Україна*. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/1134652.html> (дата звернення: 14.01.2026).

27. Київська митрополія УПЦ визнана афілійованою з РПЦ. *Inform Arta*. URL: <https://www.inform-arta.com.ua/2025/08/29/kyivska-mytopoliya-upc-vuznana-afiliyovanoyu-z-rpc/> (дата звернення: 21.01.2026).

28. Кінша Д., Сергієць А., Нематіан Золбін Д. Рада ухвалила закон про заборону релігійних установ, пов'язаних із Росією. *Суспільне Новини*. URL: <https://suspilne.media/817257-rada-uhvalila-zakon-pro-zaboronu-religijnih-ustanov-povazanih-iz-rosieu/> (дата звернення: 21.01.2026).

29. Княжицький М. За крок до заборони діяльності Московської церкви *Главком*. URL: <https://glavcom.ua/columns/mknyazhitsky/za-krok-do-zaboroni-dijalnosti-moskovskoj-tserkvi-990653.html> (дата звернення: 21.01.2026).

30. Колодний А. М., Филипович Л. О. Концепція релігійної безпеки: методологічні підходи академічного релігієзнавства. *Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. 2020. Вип. 2(16). С. 19-23.

31. Колодний А., Филипович Л. Релігійна безпека як глобальний виклик сучасності: український контекст. *Незалежність України: права людини та національна безпека: збірник матеріалів Другої міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 20 травня 2022 року)*. Львів: Галицька видавнича спілка (2022). С. 156-162.

32. Конституційний Суд України ухвалив Рішення у справі щодо повної назви релігійних організацій, дійшовши висновку, що зміни до статті 12 Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації» є конституційними. *Конституційний Суд України*. URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/konstytuciynyy-sud-ukrayiny-uhvalyv-rishennya-u-spravi-shchodo-povnoyi-nazvy-religiynyh> (дата звернення: 14.01.2026)

33. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР.. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 21.01.2026).

34. Корнієвський О. Релігійні організації у системі забезпечення національної безпеки України. *Теорія та практика державного управління*. 2009. № 3. С. 270–277.

35. Корчагіна А. Механізм державного управління релігійною безпекою як складової національної безпеки України. *Таврійський науковий вісник. Серія: Публічне управління та адміністрування*. 2021. № 4. С. 87-94

36. Котик Ю. Окремі аспекти впливу релігійного фактору на міжнародні конфлікти. *Publishing House «Baltija Publishing»*. 2021. URL: <http://surl.li/twprkoe> (дата звернення: 23.03.2025).

37. Кошкіна С. Президент України призупинив громадянство 13 священників УПЦ МП, – джерела. *LB.ua*. URL: https://lb.ua/society/2023/01/07/541773_prezident_ukraini_prizupiniv.html (дата звернення: 14.01.2026).

38. Лемеха С. Діяльність моспатріархату в Україні об'єктивно є загрозою нацбезпеці нашої країни – професор Олександр Саган. *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/04/13/diyalnist-mospatriarhatu-v-ukrayini-obyektyvno-ye-zagrozoju-naczbezpeczi-nashoyi-krayiny-profesor-oleksandr-sagan/> (дата звернення: 21.01.2026).

39. Лисенко О., Марущенко О. Православна церква як інструмент гібридної війни Російської Федерації проти України. *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових праць*. К.: Інститут історії України НАН України, 2023. Ч.27. С. 167-189.

40. Масовець В. Місія, функції та завдання системи забезпечення релігійної безпеки. *Deputy Editorin-Chief*. 2020. URL: <http://surl.li/nwepof> (дата звернення: 27.03.2025).

41. Мельниченко Б., Фігель Н. Основні підходи до розуміння поняття «національна безпека». URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2021/aug/24795/11.pdf> (дата звернення: 27.03.2025).

42. Міністерство культури та стратегічних комунікацій України роз'яснює Закон України «Про захист конституційного ладу у сфері релігійних організацій». *Житомирська обласна державна адміністрація : офіційний вебсайт*. URL: <https://oda.zht.gov.ua/news/ministerstvo-kultury-ta-strategichnyh-komunikatsij-ukrayiny-roz-yasnyuye-zakon-ukrayiny-pro-zahyst-konstytutsijnogo-ladu-u-sferi-religijnyh-organizatsij/> (дата звернення: 14.01.2026).

43. Міщук А., Міщук М. Загрози національній безпеці України: діяльність УПЦ (МП). *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*. 2023. Т. 1, № 15. С. 43–52. DOI: 10.32782/2312-1815/2024-1-6.

44. Перелік громад, що змінили церковну юрисдикцію з УПЦ (МП) на ПЦУ (2023). URL: <http://surl.li/ifapf> (дата звернення: 27.03.2025).

45. Перун В. УПЦ МП офіційно визнали пов'язаною з Російською православною церквою. *LB.ua*. URL: https://lb.ua/society/2025/08/28/693528_upts_mp_ofitsiyno_viznali_povyazanoyu_z.html (дата звернення: 21.01.2026).

46. Пістренко Н. Міжконфесійні відносини як складова національної безпеки України. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених : тези доп. учасників наук.-практ. конф. з святкування Дня науки (м. Харків, 14 трав. 2021 р.)*. Харків : ХНУВС, 2021. С. 114–118. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8b793e92-f470-465191f7-ae1174eea782/content> (дата звернення: 23.03.2025).

47. Президент підписав закон про заборону діяльності російської церкви. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3898325->

zelenskij-pidpisav-zakon-pro-zaboronu-dialnosti-religijnih-organizacij-povazanih-iz-rf.html (дата звернення: 21.01.2026).

48. Президент України ввів у дію рішення РНБО щодо діяльності релігійних організацій в Україні. *Івано-Франківська обласна державна адміністрація* : офіційний вебсайт. URL: <https://www.if.gov.ua/news/prezident-ukrayini-vviv-u-diyu-rishennya-rnbo-shchodo-diyalnosti-religijnih-organizacij-v-ukrayini> (дата звернення: 14.01.2026).

49. Приседська В., Червоненко В. Підпільна російська школа при монастирі УПЦ у Києві. Як реагує влада, СБУ і сама церква. *BBC News Україна*. 2026. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c77kr36kg1ro>. (дата звернення: 10.05.2026).

50. Прищепя Я. КСУ визнав конституційною вимогу про перейменування УПЦ МП. *Суспільне Новини*. URL: <https://suspilne.media/347192-ksu-viznav-konstitucijnou-vimogu-pro-perejmenuvanna-upc-mp/> (дата звернення: 21.01.2026).

51. Про внесення зміни до статті 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України : Закон України від 20.12.2018 № 2662-VIII. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2662-19#Text> (дата звернення: 14.01.2026).

52. Про ДЕСС. *Державна служба України з етнополітики та свободи совісті* : офіційний вебсайт. URL: <https://dess.gov.ua/about/> (дата звернення: 21.01.2026).

53. Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій : Закон України від 20.08.2024 № 3894-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3894-20> (дата звернення: 14.01.2026).

54. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 1 грудня 2022 року «Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» : Указ Президента України від 01.12.2022 № 820/2022. Верховна Рада України. Законодавство України. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/go/820/2022> (дата звернення: 14.01.2026).

55. Рада ухвалила закон про заборону УПЦ (МП) в Україні – депутати. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-moskovskyy-patriarkhat-zaborona/33085530.html> (дата звернення: 21.01.2026). (radiosvoboda.org)

56. Релігійна безпека в Україні в умовах коронавірусної пандемії. Моногр. Вінни-ця: Вид-во ФОП Кушнір Ю. В. 2021. URL: http://religdep.univ.kiev.ua/documents/sw/relihiina_bezpeka_v_Ukraini_v_umovakh_koronavirusnoi_pandemii_monohrafiia.pdf (дата звернення: 23.03.2025).

57. Релігійна безпека/небезпека України: зб. наук. пр. і мат. / за ред. проф. А. Колодного. Київ: УАР. 2019. URL: <https://ure-online.info/religijna-bezpeka-nebezpeka-ukrayiny> (дата звернення: 22.03.2024).

58. Роціна О. Зеленський та РНБО запровадили санкції проти церковників УПЦ МП. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/12/02/7378942/> (дата звернення: 14.01.2026).

59. Саган О. Московський патріархат як складова нинішньої гібридної війни проти України: ідеологічний та політичний аспект діяльності. *Релігійний чинник та його використання у сучасній гібридній війні*. Тернопіль: ФОП Паляниця В. А., 2022. С. 58–65. URL: <https://elartu.tntu.edu.ua/handle/lib/40365>.

60. Саган О. Православ'я України і національна безпека. *Українське релігієзнавство*. 2015. № 76. С. 246-257

61. Саган О. Як «академіки» з УПЦ МП відповіли державним експертам. *Еспресо*. URL: <https://espresso.tv/yak-akademiki-z-upts-mp-vidpovili-derzhavnim-ekspertam> (дата звернення: 28.04.2025).

62. СБУ викрила настоятеля одного з храмів УПЦ в Одесі, який героїзував російських окупантів. *Інтерфакс-Україна*. 2024. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/1034930.html>. (дата звернення: 10.05.2026).

63. СБУ затримала настоятеля Святогірської лаври УПЦ. *Українська правда*. 2024. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2024/04/24/7452747/>. (дата звернення: 10.05.2026).

64. СБУ затримала священника УПЦ, який готував удар по ешелонах ЗСУ на Харківщині. *Львівський портал*. 2024. URL: <https://portal.lviv.ua/news/2024/08/01/sbu-zatrymala-sviashchennyka-upts-mp-iakuj-hotuvav-udar-po-eshelonakh-zsu-na-kharkivshchyni>. (дата звернення: 10.05.2026).

65. СБУ накрила «медійний блок» УПЦ, який розпалював ворожнечу і працював на ФСБ. *Українська правда*. 2024. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2024/03/12/7446104/>. (дата звернення: 10.05.2026).

66. СБУ та Міносвіти перевіряють підпільну школу УПЦ в Києві. *Українська правда*. 2026. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2026/01/06/8014962/>. (дата звернення: 10.05.2026).

67. Свобода віросповідання під прицілом: російський терор на окупованих територіях Східної України. Аналітична доповідь / Інститут релігійної свободи. Київ, 2018. 22 с.

68. Свобода релігій або переконань і безпека. Документ Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини (БДПІЛ). Частина I. Керівні принципи (2019а). Релігійна свобода. URL: https://uars.info/index.php/rs/issue/view/2019_22_23. (дата звернення: 27.03.2025).

69. Солдатов О. «Російська православна церква Державної безпеки» (Московська патріархія у своєму сучасному форматі заснована 80 років тому – у 1943 р.). *Сіверянський літопис*. 2023. № 6. С. 73-79.

70. Стало відомо, скільки українців депортували в рф. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/12/05/novyna/bezpeka/stalo-vidomo-skilky-ukrayincziv-deportuvaly-rf> (дата звернення: 27.03.2025).

71. Судовий вердикт та експертиза: УПЦ – структури РПЦ. Юридичні висновки суду у цій справі. *Argumentua.com*. URL: <https://argumentua.com/stati/sudovii-verdikt-ta-ekspertiza-upts-tse-strukturi-rpts-yuridichn-visnovki-sudu-u-ts-i-sprav> (дата звернення: 21.01.2026).

72. Сушкова В. Настоятель монастиря УПЦ МП Ворзельський, при якому знайшли підпільну школу, втік з України після розслідування ЗМІ. *Цензор.НЕТ*. URL: <https://censor.net/ua/news/3595275/nastoyatel-monastyrya-upts-mp-vtik-z-ukrayiny-pislya-rozsliduvannya-zmi> (дата звернення: 21.01.2026).

73. Терлецький Р. Деякі аспекти ефективності функціонування Закону України 2662-VIII «Про уточнення назви церков, керівні центри яких знаходяться в країні-агресорі» в умовах воєнного часу. 2023. URL: <http://lib.pnu.edu.ua:8080/handle/123456789/17479> (дата звернення: 27.03.2025).

74. Тетеріна І. Стало відомо, скільки громад перейшло до ПЦУ з 2022 року. *Главком*. URL: <https://glavcom.ua/country/society/stalo-vidomo-skilki-hromad-pereshli-do-ptsu-z-2022-roku-1097045.html> (дата звернення: 21.01.2026).

75. У Києво-Печерській лаврі викрили клірика УПЦ, який виправдовував агресію РФ. *Українська правда*. 2024. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2024/02/09/7441128/>. (дата звернення: 10.05.2026).

76. Українське суспільство, держава і церква під час війни. Церковно-релігійна ситуація в Україні-2024 (інформаційні матеріали). *Центр*

Разумкова. 2024. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2025/01/28/2024-Religiya-religion-FIN.pdf> (дата звернення: 28.06.2025).

77. Филипович Л. Сучасні виклики для України у сфері релігійної безпеки. *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні» Львів, Видавничий відділ Львівського музею історії релігій «Логос»*. 2024. Вип. 34. С. 210-220. URL: <http://religio.org.ua/index.php/religio/article/-view/1534> (дата звернення: 27.03.2025).

78. Харьковщенко Є. А. Релігійна віра як чинник релігійної безпеки/небезпеки в умовах російсько-української війни. *Культурологічний альманах*. 2024. Вип. 3. С. 28-36.

79. Хмільовська О. В. Загрози Українській державі внаслідок діяльності Російської православної церкви. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2019. Вип. 3–4 (99–100). С. 434–440. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/06/khmilovska_zagrozy.pdf (дата звернення: 21.01.2026).

80. Черенков М. «Православна армія» проти «уніатів, розкольників і сектантів»: ідеологія і терор «руського міра». URL: https://risu.ua/pravoslavna-armiya-proti-uniativ-rozkolnikov-i-sektantiv-ideologiya-i-terorrusskogo-mira_n72885 (дата звернення: 28.04.2025).

81. Чернописька В. Особливості порушення права на свободу релігії в умовах війни. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2022. № 3 (35). С. 106–112. DOI: <https://doi.org/10.23939/law2022.35.106>. (дата звернення: 10.05.2026).

82. Чупрій, Л. В. Діяльність релігійних організацій та загрози національній безпеці України. *Стратегічні пріоритети*. 2011. Вип. 4. С. 57–64.

83. Шаправський С. А. Проблеми забезпечення релігійної безпеки України та шляхи їх вирішення. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер.: *Історичне релігієзнавство*. 2010. Вип. 2. С. 167–175.

84. Яворська Т. Карта переходів громад з московського патріархату станом на січень 2025 року. *Еспресо*. URL: <https://espreso.tv/skilki-gromad-uzhe-pokinulo-moskovskiy-patriarkhat-v-ukraini-karta-po-regionakh> (дата звернення: 28.03.2025).

85. Corley F. Crimea: Continuing Russian attempts to crush religious communities. *Forum 18*. 2023. URL: https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2878. (дата звернення: 10.05.2026).

86. Corley F., Kinahan J. Occupied Ukraine: Religious freedom survey, *Forum 18*. 2025. URL: https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2963. (дата звернення: 10.05.2026).

87. Freedom of Religion or Belief and Security. Policy Guidance. Warsaw, OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights, 2019. 114 p. URL: <https://www.osce.org/odihr/429389>. (дата звернення: 10.05.2026).

88. Human rights situation during the Russian occupation of territory of Ukraine and its aftermath. *OHCHR*. 2024. URL: <https://ukraine.un.org/en/264057-human-rights-situation-during-russian-occupation-territory-ukraine-and-its-aftermath>. (дата звернення: 10.05.2026).

89. Human rights situation in Ukraine deteriorates as attacks intensify amid ongoing persecution in Russian-occupied territories: OSCE human rights office. *OSCE ODIHR*. 2024. URL: <https://odihr.osce.org/odihr/583345>. (дата звернення: 10.05.2026).

90. In 2024, Russian security forces conducted at least 45 arbitrary searches in Crimea – human rights defenders. *UNN*. 10.03.2025. URL: <https://unn.ua/en/news/in-2024-russian-security-forces-conducted-at-least-45-arbitrary-searches-in-crimea-human-rights-defenders/>. (дата звернення: 10.05.2026).

91. International Covenant on Civil and Political Rights. *Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR)*. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights> (дата звернення: 14.01.2026).

92. Most persecuted citizens in occupied Crimea are targeted based on religious beliefs. *Media Center Ukraine*. 05.03.2024. URL: <https://mediacenter.org.ua/most-persecuted-citizens-in-occupied-crimea-are-targeted-based-on-religious-beliefs/>.

93. Orthodox Church of Ukraine priests lead clandestine services in Russian-occupied territories. *Ukrainska Pravda*. 05.05.2024. URL: <https://www.pravda.com.ua/eng/news/2024/05/05/7454364/>. (дата звернення: 10.05.2026).

94. Russia continues to torture priests and destroy Ukrainian churches – IRF released new report. *Institute for Religious Freedom*. 2024. URL: <https://irf.in.ua/p/125>. (дата звернення: 10.05.2026).

95. Russia/Ukraine: A decade of suppressing non-Russian identities in occupied Crimea. *Amnesty International*. 2024. URL: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2024/03/russia-ukraine-a-decade-of-suppressing-non-russian-identities-in-occupied-crimea/>. (дата звернення: 10.05.2026).

96. Ten Years of Occupation by the Russian Federation: Human Rights in the Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol, Ukraine. *United Nations in Ukraine*. 28.02.2024. URL: <https://ukraine.un.org/en/261831-ten-years-occupation-russian-federation-human-rights-autonomous-republic-crimea-and-city>. (дата звернення: 10.05.2026).

97. Vasin M. The Impact of the Russian Invasion on Faith-Based Communities in Ukraine. Kyiv: Institute for Religious Freedom, 2024. 28 p. URL: <https://irf.in.ua/files/publications/2024.03-IRF-Ukraine-report-ENG-web.pdf>. (дата звернення: 10.05.2026).